

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**навчальний посібник
для слухачів курсів підготовки
абітурієнтів до вступу в заклади вищої
освіти**

Київ – 2021

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Донецького державного університету внутрішніх справ
протокол № __ від «__» _____ 2021 р.*

Рецензенти:

О. О. Лаврут – доцентка кафедри суспільно-гуманітарної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидатка історичних наук, доцентка;
А. В. Краснощок – доцент кафедри спеціальних дисциплін та професійної підготовки Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук

І 45 Історія України: навчальний посібник для слухачів курсів підготовки абітурієнтів до вступу в заклади вищої освіти / В. Є. Сусликов, Л. І. Суюсанов. Київ : Дакор, 2021. 216 с.

Посібник підготовлений для слухачів курсів підготовки абітурієнтів до вступу в заклади вищої освіти Донецького державного університету внутрішніх справ. Зміст посібника відповідає Програмі зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання з історії України, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, затвердженої наказом МОН України від 26.06.2018 р. за № 696.

Видання розраховано на вступників до закладів вищої освіти, що готуються до складання ЗНО з історії України.

УДК 930.24 (093.2)

© В.Є. Сусликов, Л. І. Суюсанов, 2021

ЗМІСТ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	5
СТРУКТУРА КУРСУ	6
ВСТУП	7
ТЕМА 1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	10
ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ	15
ТЕМА 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	21
ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ СТ.)	26
ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ СТ. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТ.	31
ТЕМА 6. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ. РУЇНА	39
ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІ – СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.	45
ТЕМА 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	50
ТЕМА 9. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	55
ТЕМА 10. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	60
ТЕМА 11. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	64
ТЕМА 12. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	66
ТЕМА 13. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.	67
ТЕМА 14. УКРАЇНСЬКА СРР У 1920-1930-Х РР.	81
ТЕМА 15. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.	90

ТЕМА 16. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.	93
ТЕМА 17. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945 — НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ.	101
ТЕМА 18. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	110
ТЕМА 19. УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В СРСР. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.	114
ТЕМА 20. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	116
ДОДАТОК 1. СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ	127
ДОДАТОК 2. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВІЗУАЛЬНОГО РОЗПІЗНАВАННЯ: ПЕРСОНАЛІЇ	140
ДОДАТОК 3. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВІЗУАЛЬНОГО РОЗПІЗНАВАННЯ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ	168
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	215

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета курсів підготовки абітурієнтів полягає в систематизації знань про сутність політичних, економічних, соціокультурних процесів, що відбувалися в минулому і відбуваються в сучасній Україні, їх об'єктивну зумовленість, взаємозв'язки та взаємозалежності.

Завдання: дослідження процесу утворення та розвитку держави та культури на території України; визначення причинно-наслідкових зв'язків цього процесу; порівняльний аналіз державотворчих, соціально-економічних та культурних процесів в Україні зі світовими аналогами, формування уявлень майбутніх фахівців про себе як про суб'єктів культурно-історичного процесу, творців культурних цінностей.

Зв'язки із іншими дисциплінами шкільної програми: всесвітня історія, українська мова та література.

Програма курсів передбачає формування таких **знань і умінь** слухачів:

- вказувати історичні дати, хронологічні межі, періоди найважливіших подій і процесів;
- визначати хронологічні межі соціально-економічних і політичних подій, їх послідовність та синхронність;
- локалізувати історико-географічні об'єкти та історичні факти (події, явища) на карті;
- розпізнавати та зазначати хід, зовнішні ознаки подій, пам'ятки культури різних епох;
- визначати істотні характерні риси, складові, етапи, віхи подій, явищ і процесів минулого, діяльність видатних історичних постатей;
- встановлювати відповідність між одиночними фактами і типовими загальними явищами;
- розпізнавати найвидатніші історико-культурні пам'ятки, описувати їх, визначати архітектурно-стильові та мистецько-стильові відмінності пам'яток різних періодів історії України;
- визначати найважливіші зміни, що відбувалися в житті людства, значення найважливіших подій в історії України;
- встановлювати причини та наслідки подій і явищ, оцінювати їх значення;
- давати визначення історичних понять й термінів, пояснювати їх і доречно вживати;
- працювати з історичними документами різного змісту.

Зміст посібника відповідає чинній Програмі зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання з історії України, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, затвердженої наказом МОН України від 26.06.2018 р. за № 696.

За результатами вивчення курсу слухачі зможуть краще засвоїти програмний матеріал загальноосвітньої школи з курсу «Історія України» і підготуватися до загальнодержавного зовнішнього незалежного оцінювання та вступних випробувань при вступі до закладів вищої освіти.

СТРУКТУРА КУРСУ

№ з/п	Назва теми	Всього годин	У тому числі	
			Лекції	Контроль
Модуль № 1. Українські землі від найдавніших часів до XX ст.				
1	Стародавня історія України. Перші державні утворення на території України.	2	2	-
2	Виникнення та розквіт Київської Русі. Київська Русь за часів роздробленості.	2	2	-
3	Галицько-Волинська держава. Соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави.	2	2	-
4	Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (у другій половині XIV - першій половині XVI ст.)	2	2	-
5	Українські землі в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст.	2	2	-
6	Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Руїна	2	2	-
7	Українські землі наприкінці XVII – середині XVIII ст.	2	2	-
8	Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	2	2	-
9	Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.	2	2	-
10	Українські землі у складі Російської імперії на початку XX ст.	2	2	-
11	Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – на початку XX ст.	2	2	-
12	Україна в Першій світовій війні.	1	1	-
	Модульний контроль №1	1	-	1
	Разом за 1 модуль	24	23	1
Модуль 2. Україна у XX-XXI столітті				
13	Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр.	4	4	-
14	Українська СРР у 1920-1930-х рр.	4	4	-
15	Західноукраїнські землі у міжвоєнний період.	2	2	-
16	Україна під час Другої світової війни.	4	4	-
17	Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — на початку 1950-х років. Україна в умовах десталінізації.	2	2	-
18	Україна у період загострення кризи радянської системи	2	2	-

19	Україна в період перебудови в СРСР. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України.	2	2	-
20	Україна в умовах незалежності	3	3	-
	Модульний контроль №2	1	-	1
	Разом за 2 модуль	24	23	1
	Загалом за курс	48	46	2

ВСТУП

Історія допомагає зрозуміти сучасність шляхом аналізу подій та явищ минулого. За допомогою цих знань можна пояснити особливості соціально-економічних процесів, етнічних та політичних конфліктів, спрогнозувати перспективи розвитку культури, створити умови, що є необхідними для виховання нового покоління. Знання історії, уявлення про історичний процес є важливим чинником виховання патріотизму, консолідації суспільства, його мобілізації задля вирішення певних соціальних завдань. Знання історії є необхідною умовою участі людини в громадському житті. Завдання історії полягає в тому, щоб не лише повідомляти про факти минулого, але й говорити про вплив цих подій на наше сьогодення.

Історія України є однією зі складових історичної науки, що досліджує генезис, особливості і закономірності становлення та розвитку українського народу, його державності. Предметом вивчення курсу історії України є процес формування та розвитку українського народу, його діяльності в соціально-економічній, духовній, політичній сферах із давніх часів до сьогодення. Разом з тим історія України має розглядатися в тісному взаємозв'язку з глобальними історичними процесами, з історією її найближчих сусідів, з якими у різні часи українці перебували у складі різних держав.

Під час вивчення історії України надзвичайно важливо виважено підходити до оцінки історичних подій і діячів, уникати односторонніх, політизованих висновків і характеристик. Слід зазначити, що об'єктивне, максимально правдиве висвітлення минулого можливе шляхом залучення різного роду **історичних джерел**. Під ними розуміються всі пам'ятки минулого, які свідчать про історію людського суспільства. Історичні джерела слід відрізняти від історичного дослідження, написаного на основі аналізу джерел. До числа основних типів історичних джерел відносять наступні: 1) *речові* — пам'ятки матеріальної культури — археологічні знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети тощо), архітектурні пам'ятники; 2) *етнографічні* — пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу; 3) *лінгвістичні* джерела, тобто дані з історії розвитку мови; 4) *усні джерела* — народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я, приказки, інтерв'ю з очевидцями історичних подій та ін.; 5) *писемні джерела*, які є основою історичних знань. До них відносяться матеріали, що є наслідком діяльності різних установ, організацій і офіційних осіб (грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми і т. п.), а також оповідні пам'ятки (літописи, хроніки, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні твори та ін.); 6) фото-, кінодокументи, електронні носії інформації тощо.

Для розуміння процесу української історії важливу роль відіграють критерії-упорядники, які не дадуть загубитися в безмежній кількості історичних фактів. Таким критерієм виступає періодизація української історії. Періодизація історії України пов'язана з тими епохами, які пройшов наш народ і наша країна у своєму розвитку. Визнаючи слушність і можливість існування різного роду періодизацій (залежно від критерію, який береться за основу), в даному посібнику автори

розглядають історичний процес за періодами становлення і розвитку української державності та суспільства. Згідно з цим підходом основними періодами історії України є:

1. **Стародавня доба** – період від появи людини на території сучасної України (приблизно 1 млн. років тому) до VI–IX ст. нашої ери. У процесі вдосконалення знарядь праці, техніки і технології землеробства, піднесення ремесла і торгівлі, а звідси і класової диференціації та розкладу первіснообщинного ладу, з'являються перші протодержави.

2. **Княжа доба** – період існування **Київської Русі** та її спадкоємниці **Галицько-Волинської держави** (IX–XIV ст.). Утворення великої Давньоруської держави, головний осередок якої складали майже усі нинішні етнічні українські землі, сприяло суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян, висунуло її в число впливових країн середньовічного світу.

3. **Литовсько-польська доба** української історії (XIV–XVI ст.). У результаті феодалної роздробленості, князівських міжусобиць і спустошливих набігів кочівників землі давньоруських князівств стали здобиччю Литви і Польщі. Наприкінці XVI ст. у складі Польського князівства опинилися всі українські землі, за винятком Північної Буковини (Молдавія), Закарпаття (Угорщина) і Чернігово-Сіверщина (Московське царство).

4. **Козацька держава** (кінець XVI – XVIII ст.). Виникнення специфічного соціального стану українського суспільства, яке відіграє важливу політичну роль – козацтва, створення у ході національної революції 1648-1676 рр. незалежної від Польщі української козацької держави – Гетьманщини, що згодом зникла з політичної арени в результаті внутрішньої боротьби за владу і зовнішнього тиску агресивних сусідів.

5. **Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій** (кінець XVIII – початок XX ст.).

6. **Українська національна революція 1917-1920 рр.** Створення українських держав – Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, їх боротьба з зовнішньою агресією та поразка національного проекту.

7. **Радянська державність** (УСРР, згодом УРСР, 1921-1991 рр.). Створена після поразки української національно-демократичної революції на переважній більшості українських земель, перебувала у складі СРСР.

8. **Незалежна Українська держава** (з 1991 р.). Проголошена в серпні 1991 р. в результаті розпаду СРСР.

Історія має вчити кожну людину, спираючись на загальнолюдські, гуманістичні цінності, критично переосмислювати світовий та вітчизняний історичний досвід, засвоювати його уроки, формувати власні переконання, проявляти громадянську позицію, здобувати навички та вміння, необхідні у житті.

ТЕМА 1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Під «стародавньою історією» ми зазвичай розуміємо час існування на території України первісного ладу та раних неслов'янських племінних об'єднань. Цей період охоплює час від появи людини на українських землях (1 000 000 р до н.е.) аж до розселення літописних слов'янських племен (VIII ст.)

Писемних джерел з цього періоду практично немає (за окремими виключеннями), тому вивчення історії давніх часів відбувається за пам'ятками матеріальної культури, інакше – археологічними джерелами.

Для періодизації історії первісного суспільства обрано основний матеріал та технологію виготовлення знарядь праці. У разі наявності на певній території ряду пам'яток зі спільними рисами матеріальної культури (техніки виготовлення знарядь, поховального обряду, розпису посуду), їх об'єднують в окрему археологічну культуру.

Поява та розселення людей на території України

За сучасними уявленнями, пращур людини – австралопітек – з'явився на території Центральної Африки близько 3 500 000 років до н.е. Виникнення роду людини (*Homo*) припало на період 2,5 млн років до н.е.

В еволюції людини змінилися три основні роди:

Homo habilis – людина вміла (2,5 – 1,6 млн років до н.е.)

Homo erectus – людина прямоходяча (1 800 000 – 300 000 р. до н.е.)

Homo sapiens – людина розумна, представлена двома видами – неандертальцями та кроманьйонцями (від 350 000 років до н.е.).

З часу своєї появи людина спочатку через Аравію проникла у Азію, а згодом через Кавказ – до Європи, а відповідно і території України.

Виділяються такі періоди давньої історії України:

ПАЛЕОЛІТ (грецьк. «давня кам'яна доба»):

ранній	1 000 000 – 150 000 р. до н.е.	поява перших людей (архантропів) на території України, що прийшли з Малої Азії через Кавказ та Балкани; <i>основні заняття</i> – полювання та збиральництво; <i>суспільство</i> – у формі дрібних груп-стад; <i>знаряддя праці</i> – великі кременеві рубила; <i>стоянки</i> : Королеве, Лука-Врублевецька, Амвросіївка;
середній	150 000 – 40 000 р. до н.е.	період двох великих льодовикових періодів, тому населення давньоукраїнських земель переміщується на Південь;

		з'являється вид неандертальської людини; починається постійне використання вогню; <i>основні заняття</i> – полювання; <i>суспільство</i> – більші родові групи; зародження первісних форм релігії (анімізм, фетишизм, магія, тотемізм) <i>знаряддя праці</i> – кременеві рубила, скребки, ножі; <i>стоянки</i> : Киїк-Коба, Антонівська
пізній	40 000 – 11 000 р. до н.е.	відступ останнього льодовика, поява сучасного типу людини – кроманьйонців; <i>основні заняття</i> – полювання, збиральництво, риболовля; <i>суспільство</i> – родова матріархальна громада, більш осіле життя; <i>знаряддя праці</i> – кременеві та кістяні; <i>стоянки</i> : Мізинська, Радомишльська

МЕЗОЛІТ(грецьк. «середня кам'яна доба»)

10 000 - 6 000 років до н.е.

Численні стоянки по всій території України (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Гребениківська, Журавська).

Змінюється техніка виготовлення знарядь праці – замість важких для виготовлення цільних знарядь починають використовуватися зіставні, складені з маленьких кременевих шматочків (мікролітів).

Винайдення *луку та стріл* призвела до заміни масового загінного полювання на індивідуальне, тому розмір родових групи зменшується.

Відбувається приручення перших тварин (собаки, свині)

Виникає та розповсюджується парна сім'я.

НЕОЛІТ (грецьк. «нова кам'яна доба»)

6 000 - 4 000 років до н.е.

Неолітична революція: виникає відтворювальне господарство (землеробство, скотарство). Це остаточно завершує формування осілого способу життя.

Винайдення кераміки, ткацтва, вдосконалення обробки каменю (шліфування, свердління).

Велика кількість стоянок по всій території України. Найвідоміша з них - Кам'яна Могила (біля Мелітополя Запорізької області), являє собою систему печер з численними зразками настінного розпису.

ЕНЕОЛІТ (грецьк. «мідно-кам'яна доба», також - халколіт)

4 000 – 3 000 років до н.е.

Мідь стала першим металом, що почав використовуватися людством, через наявність у самородному виді та легкість обробки. Але м'якість міді не дозволила їй повністю витиснути з ужитку кам'яні знаряддя праці.

Починає використовуватися колесо.

Розвиток господарства змінює соціальне буття: виникає патріархальний рід, племена як об'єднання родів, спеціалізація племен на землеробстві (осілі) або скотарстві (кочові). Наявність надлишків продукту породжує обмін, торгівлю та майнове розшарування.

Трипільська культура:

- найвідоміша культура доби енеоліту на території України;
- місцеві племена малоазійського походження;
- розвинене землеробство;
- великі поселення концентричної форми;
- культ родючості, солярна символіка (спіральні візерунки).

ДОБА БРОНЗИ

2 000 – 1 000 років до н.е.

Бронза – сплав міді з оловом, свинцем, сурмою. Вперше використання бронзи зафіксоване на Балканах 4,5 тисячі років до н.е. Бронза набагато стійкіша за мідь, плавиться при меншій температурі та легко піддається ливарній обробці. Це дозволило остаточно відмовитися від використання кам'яних знарядь.

Характерним є існування патріархальних родів, об'єднаних у племена. Археологічні культури займають великі території. Найвідоміші з них – *зрубна* та *катакомбна* (названі за типом поховань).

РАННЯ ЗАЛІЗНА ДОБА

з 1 000 до н.е.

Залізо стало дешевшим та більш ковким за бронзу матеріалом, але й менш стійким до корозії. Тому початково залізо і бронза використовувалися паралельно і лише з розвитком технології обробки металів залізо стало панівним металом людства.

Рання залізна доба в історії України має ряд особливостей:

- ряд племен та народів вперше зафіксовані у писемних джерелах;
- співіснування потужних кочовиків у Степу та землеробських праслов'янських культур Лісостепу;
- масові міграції населення.

Кочовики раннього залізного віку

КІММЕРІЙЦІ

X - VII ст. до н.е.

Ираномовні кочовики, що прийшли з Малої Азії, перший народ на території України, згаданий у давньогрецьких письмових джерелах (Гомер).

Войовничий племінний союз, що здійснював масштабні походи до Малої Азії проти держав Урарту, Ассирії, Лідії.

СКІФИ

VII – III ст. до н.е.

Найвідоміший народ Північного Причорномор'я, звичаї та розселення якого докладно описані давньогрецьким істориком Геродотом.

Склалися з двох груп племен: кочових (царські та кочові скіфи) та осілих (скіфи-орачі, меланхлени, будини, гелони). Основні заняття: кочове скотарство; грабіжницькі воєнні походи; зернове землеробство. Суспільні відносини еволюціонують від патріархально-родових до рабовласницьких, у V ст. до н.е. скіфський племінний союз перетворюється на рабовласницьку державу.

Основа могутності – кінне військо, майже ідеально пристосована до війни структура суспільства. У 514 р. до н.е. скіфам вдалося здолати військо перського царя Дарія I.

Найвищий розквіт Скіфії – IV ст. до н.е. (держава царя Атея): високий рівень централізації, карбування власної грошової одиниці, вдалі військові походи на Балкани.

Пам'ятки: курганні поховання (Чортомлик, Солоха, Товста Могила), скіфська зброя – предмет культу, «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві

САРМАТИ

III ст. до н.е. – II ст. н.е.

Індоіранські кочові племена, широко згадувані у римських істориків та у художній літературі. Територія поселення: Північне Причорномор'я, межиріччя Дніпра та Дунаю. Сучасні дослідження також вказують на вплив сарматів на етногенез українців.

Мали високий рівень розвитку військової справи (сарматська модель важкої кінноти вплинула на формування середньовічного лицарства).

Заснування античних міст-колоній у Північному Причорномор'ї та Криму

У VIII столітті до н.е. Середземномор'я охопила хвиля грецької колонізації. Малопридатна для землеробства Греція активно розвивала морську торгівлю і населення масово переселялося у новозасновані міста в Малій Азії, Італії та Іспанії. У той самий час грецькі колоністи проникли у басейн Чорного моря.

Перша грецька колонія у Причорномор'ї *та перше місто на території України* – **Борисфеніда** на острові Березань у Дніпровському лимані, заснована у VIII столітті до н.е.

В VI ст. до н.е. засновуються великі грецькі міста-поліси:

Ольвія (р-н гирла Південного Бугу)

Пантікапей (Керч)

Херсонес (Севастополь)

Феодосія

Поліс – традиційна для Греції форма соціально-економічної, політичної організації суспільства, місто-держава. Поліси були центрами розвиненого ремесла та торгівлі.

Перші писемні згадки про давніх слов'ян. Розселення слов'ян

Слов'яни – загальна назва племен Південної та Східної Європи, культурно та мовно споріднених між собою. Самоназва походить від «слова» (тобто «слов'яни» - ті, хто розмовляє зрозумілою, спільною мовою).

Формування праслов'янських племен відбувалося у середині I тисячоліття до н.е. на базі таких археологічних культур, як зарубинецька та черняхівська.

Слов'янські племена **венедів** вперше згадуються у працях римських істориків II ст. н.е. Плінія Старшого та Тацита. У VI ст. у джерела фіксуються назви – **венеди, склавіни, анти**, що пов'язані відповідно з західною, південною та східною групами слов'ян.

Теорії походження слов'ян:

1. *Дунайська* (прабатьківщиною слов'ян є басейн Дунаю).
2. *Вісло-дніпровська* (прабатьківщиною слов'ян є межиріччя Вісли та Дніпра).
3. *Вісло-Одерська* (слов'янство сформувалося в межиріччі Вісли та Одри).
4. *Дніпро-Одерська* (помістила слов'янську прабатьківщину в межиріччя Дніпра та Одри)

Головне заняття слов'ян – землеробство; скотарство та сільські промисли відіграють допоміжну роль; значного поширення набувають ремесла – видобування та обробка заліза, гончарство. Відокремлення ремесла від торгівлі, зародження товарного виробництва сприяють активізації внутрішнього обміну, розширенню зовнішньої торгівлі.

Велике переселення народів

Під Великим переселенням народів розуміється рух так званих варварських племен через Східну Європу на захід у IV – VIII ст. н.е.

II–IV ст. – переселення до Причорномор'я германських племен **готів**, що утворили державу на чолі з королем Германаріхом;

IV ст. – вторгнення до Причорномор'я і далі до Римської імперії племен **гунів** на чолі з Аттілою;

V–VI ст. – переселення до Європи волзьких **булгар**;

VI ст. – переселення на Балкани племен **аварів** та створення ними Аварського каганату.

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСИ. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Розселення східнослов'янських племен

У період VI-VII ст. відбулося так зване Велике розселення слов'ян. Остаточно формуються три основні групи племен – східні, західні, південні.

«Повість минулих літ» зафіксувала наступні назви східнослов'янських племен (через те їх ще називають літописними племенами) в межах майбутньої України:

поляни	Київщина
деревліани	Полісся
сіверяни	по р. Десна (Лівобережжя)
тиверці	Волинь
уличі	південь Правобережжя
кривичі	міжріччя Південного Бугу та Дністра
білі хорвати	Галичина

На території сучасної Білорусі та Росії проживали племена ільменських словен, в'ятичів, радимичів, дреговичів.

У VII ст. арабські джерела зафіксували перші племінні союзи східних слов'ян – **Славію** (навколо Ладозького озера), **Куявію** (навколо Києва) та **Артанію** (розташування досі нез'ясоване).

Час заснування майбутньої столиці Русі – Києва, достеменно невідомий. Безперервне існування комплексу поселень на його території тягнеться з початку I тисячоліття н.е., однак перетворення їх на цілісний адміністративний та економічний центр відбулося лише у VI-VIII ст. Встановлена у радянський час дата заснування Києва у 482 році є дуже умовною.

Утворення Київської Русі

На відміну від ранніх племінних союзів, під Руссю ми розуміємо *державне утворення всіх східнослов'янських племен*. Що стосується її походження, то існує два основні погляди, залежні від оцінки місця та ролі варягів (вікінгів чи норманів) у процесі становлення Русі.

Норманізм

Базується на версії, викладеній у «Повісті минулих літ», з поправкою на дані сучасних досліджень.

Суть – засновниками Русі стали варяги, що намагалися встановити контроль над торгівельним шляхом «з варяг у греки» (з Балтики по Дніпру до Чорного моря та Візантії). Новгород запросив на княжіння варязького конунга Рюрика, його

Антинорманізм

Виник у XVIII ст., його прибічники вважали, що роль варягів була незначною, а Русь виникла навколо полянського Києва. Аскольд та Дір сприймаються як останні представники династії міфічного князя Кия.

На сьогодні антинорманізм значно втратив свої позиції під тиском даних археологічних та лінгвістичних досліджень

дружинники Аскольд та Дір захопили Київ.

У 882 році воєвода Рюрика Олег захопив Київ та став регентом при синові Рюрика Ігорі.

Сучасна наука зазначає важливу роль варягів у заснуванні Русі, але зважає також на їх швидке розчинення у слов'янському етносі.

Внутрішньо- та зовнішньополітична діяльність перших князів

Історично на шляху «з варяг у греки» сформувалося два основні політичні центри – північний та південний. На півночі з'явилося місто Ладога, що пізніше поступилося впливу **Новгороду** на озері Ільмень.

На півдні таким центром став **Київ**, що розташовувався на перехресті міжнародних (Дніпро) та місцевих (Прип'ять та Десна) річкових торгівельних шляхів.

У 862 році новгородським князем стає варяг Рюрик. Частина його війська на чолі з Аскольдом та Діром захопила Київ. У **882 р.** воєвода та родич Рюрика Олег прибув до Києва, звинуватив Аскольда і Діра в узурпації влади конунга та вбив їх. На київський престол формально було призначено малолітнього сина Рюрика Ігоря, сам же Олег лишився при ньому в якості регента.

ОЛЕГ (Хельг, Віщий)

882-912 рр.

- підкорює Києву навколишні племена сіверян та деревлян;
- ввів щорічний збір данини з підкорених племен – *полюддя*;
- у 907 та 911 рр. здійснив вдалі на Візантію, підписавши вигідні торгівельні угоди;

ІГОР (Інгвар)

912-945 рр.

- заново підкорив повсталі по смерті Олега племена;
- у 941 та 944 рр. здійснив походи на Візантію, але через розгром його флоту довелося підписувати не вигідні договори;
- при намаганні повторно зібрати дань з племені деревлян був убитий.

ОЛЬГА (Хельга)

945-964 рр.

- вдова Ігоря, регент при його сині Святославі;
- помстилася за смерть чоловіка, знищивши столицю деревлян Іскоростень;
- впровадила *уроки* – точні розміри дані та *погости* – округи для її збору;
- здійснила дипломатичний візит до Константинополя, можливо, була охрещена.

СВЯТОСЛАВ

964-972 рр.

- перший князь зі слов'янським ім'ям у варязькій династії;

- дуже войовничий правитель, прозваний М. Грушевським «запорожець на Київському престолі»;
- підкорив Києву племена в'ятичів;
- зруйнував столицю Хазарського каганату Ітіль у гирлі Волги (основного торгівельного конкурента Русі);
- намагався захопити Болгарію та перенести столиці у м. Доростол на Дунаї, але наштовхнувся на протидію Візантії;
- чинив опір християнізації Русі;
- у 972 році загинув у засідці печенігів біля Дніпровських порогів.

За період правління перших князів Русь стала чинником міжнародної політики, значно розширилася територія держави, але при тому князі зосередили увагу на зовнішній, а не на внутрішній політиці, їх влада була слабкою та трималася на військовій силі

Князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Запровадження християнства як державної релігії

Після смерті Святослава між його синами розгортається боротьба за владу, внаслідок якої перемогу одержав Володимир, що початково князував у Новгороді.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

980-1015 рр.

- завершив процес формування території Русі, приєднавши землі ятвягів, в'ятичів та білих хорватів;
- організовує походи проти печенігів та формує систему оборонних споруд на південних кордонах;

Володимир проводить ряд важливих реформ, що знаменували перехід від зовнішньої експансії до внутрішнього зміцнення держави:

<i>Адміністративна:</i>	замість племінних територій створено удільні князівства, названі за адміністративними центрами (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Полоцьке, Новгородське тощо); уділи очолювали призначені великим князем посадовці з числа його синів;
<i>Військова:</i>	відмовився від найманої варязької дружини, замінив її місцевими ратниками;
<i>Грошова:</i>	розпочав карбування власної монети – «златників» та «срібників»;
<i>Релігійна:</i>	намагався за рахунок релігії централізувати різноплемянну державу; перша спроба – встановлення у Києві ідолів основних племінних богів на чолі з Перуном; але це не задовольняло зовнішньополітичні амбіції князя;

наявність християнської громади в Києві та прагнення породнитися з візантійським імператором обумовило вибір грецького обряду християнства;

988 р. – у Херсонесі (Корсуні) Володимир прийняв **хрещення**, після того проведено обряд хрещення киян;

збудовано першу муровану церкву Києва – Десятинну (Успіння Богородиці).

Після смерті Володимира чотири роки точиться боротьба між його дітьми за великокнязівський престол, внаслідок якої до влади приходить Ярослав.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

1019-1054 рр.

- у 1036 р. остаточно перемиг печенігів, укріпив південні кордони системою «змієвих валів»;
- важливе місце посідає сімейна дипломатія (укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів);
- створюється перше писане зведення законів Київської Русі – **«Руська Правда»**;
- засновує ряд монастирів та церков (**собор Святої Софії у Києві, 1037 р.**);
- приділяв значну увагу питанням освіти, розвитку писемності на Русі;
- встановив порядок престолонаслідування та призначення на уділи за старшинством синів;

Особливості розвитку Русі за Володимира та Ярослава:

- завершення процесу формування території держави;
- посилення централізованої влади;
- заміна родоплемінного поділу територіальним;
- запровадження та поширення християнства;
- поява писаного кодифікованого права;
- використання дипломатичних методів вирішення міжнародних проблем.

Правління Ярославичів.

Боротьба за київський престол

Після смерті Ярослава Мудрого починається зміна форми правління в Давньоруській державі: одноосібна монархія поступово переростає в монархію федеративну. Синам Ярослава не вдалося зберегти єдність держави.

Причини феодалної роздрібненості:

- великі простори держави та етнічна неоднорідність населення.
- зростання великого феодалного землеволодіння, посилення влади місцевих князів і бояр
- відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.
- зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентрії в зовнішній торгівлі.

- посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.)

Прояви політичної роздрібненості:

- посилення відцентрових тенденцій;
- втрата державної єдності;
- князівські міжусобиці;
- зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав.

Якщо у середині XII ст. Русь складалася з 15 князівств, то вже на початку XIII ст. з майже 50-ти. Новими центрами впливу стають:

- Галицька земля на заході;
- Новгородська на півночі;
- Ростово-Суздальська на північному сході;

Київ при цьому зберігав роль великого престолу, володіння ним набуло не скільки політичного, як сакрального значення.

1097 – з'їзд князів у Любечі, для уникнення усобиць вирішено «кожному тримати отчину свою», тобто закріпити князівства за трьома родинними гілками Ярославичів.

Період феодалної роздробленості

Закономірний етап у розвитку Київської Русі, прояв загальноєвропейських тенденцій. В цей період відбувається остаточне формування феодалної системи (визначаються права феодалів та повинності селян, завершується процес становлення феодално-станової ієрархії, формується і вдосконалюється державний апарат).

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

1113-1125 рр.

Період його князювання – остання спроба відновити велич та єдність Русі. Для його правління характерні:

- численні вдалі походи на половців;
- активна законодавча діяльність (розробив «Устав» - своєрідне доповнення до «Руської Правди»);
- подолання сепаратистських тенденцій;
- об'єднання навколо Києва $\frac{3}{4}$ території Русі;

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ

1125-1132 рр.

- остаточно розгромив половців;
- повернув під вплив Києва Полоцьке князівство;

Після його смерті єдність руських земель втрачається, виникає дедалі більше самостійних князівств та земель: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Смоленське, Новгородська та Псковська землі та інші.

Боротьба за Київ тривала, з 1146 р. протягом століття тут змінилися 47 князів, 35 з яких тривало менше року. Джерелом усобиць ставали і самі кияни, що виганяли чи запрошували князів на власний розсуд.

Символічною подією став **погром Києва 1169 р.** військами князя Андрія Боголюбського, який цим вчинком намагався ствердити піднесення нового державного центру у Суздалі.

Монгольська навала на південно-західні землі Русі

1223 – перша битва монголо-татарських військ з руськими дружинами на річці Калка (територія Донецької області). Завершилася поразкою руських князів через неузгодженість дій та втечу половецьких союзників.

1237-1238 – монголо-татарське військо під проводом хана Батия завоювало Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства, сплюндрувавши всю Північно-Східну Русь.

1239 – монголо-татари оволоділи Переяславом і Черніговом, **7 грудня 1240** штурмом здобули **Київ**.

1241 – завоювання монголами Галицької та Волинської земель. Завдавши їм значних руйнувань, монголо-татари рушили далі на захід, розгромивши чеські, польські та угорські дружини. Але смерть великого хана у 1242 р. змусила Батия повернутися до Монголії. Вважаючи себе обійденим при вирішенні питання наслідування престолу, Батий у пониззі Волги заснував м. Сарай та проголосив свою державу – Золоту Орду.

Причинами поразки Русі стали:

- багаторазова чисельна перевага військ Батия (до 80 000 війська), у той час як руські князівства могли виставити по 10-20 тисяч дружинників та непрофесійного народного ополчення;
- неузгодженість оборонних дій (у битві на Калці брали участь лише війська південних князівств, не було єдиного командування, у 1238-1241 рр. князівства боронилися окремо);
- неготовність більшості міст до оборони (давньоруські фортеці будувалися в розрахунок на атаку кочовиків, проти китайських осадних машин дерев'яні укріплення не встояли. Лише кам'яні фортеці Данилів та Кременець не здалися облозі).

Навала монголів відкинула Русь на кілька століть назад, уповільнило економічний, політичний і культурний розвиток наших земель.

ТЕМА 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я занепадають. У той же час у західній частині Русі з'являється нове державне об'єднання – Галицько-Волинське князівство.

Причини об'єднання та піднесення Галицько-Волинського князівства:

- вдале географічне розташування на торгівельних шляхах через Карпати до Центральної Європи;
- необхідність спільної боротьби Галицького і Волинського князівств проти агресії з боку Польщі, Угорщини, монгольського нашествия;
- енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича (1199-1205) та Данила Романовича Галицького (1238-1264);
- існування багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

Етапи державного розвитку Галицько-Волинського князівства.

I етап (1199-1205) – утворення та становлення.

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович, спираючись на підтримку широких верств населення, придушив опір великих бояр і об'єднав Галичину і Волинь. Здійснив ряд переможних походів проти Польщі та Угорщини, у 1202 р. оволодів Києвом і став великим князем. Активно включається у європейську політику, налагоджує стосунки з Папою Римським. У 1205 р. загинув під час бою з поляками.

II етап (1205-1238) - тимчасовий розпад єдиної держави.

Для цього періоду характерним є прогресуюче свавілля бояр, які самовільно запрошують князів, безперервне втручання у внутрішні справи Польщі та Угорщини, зростаюча монгольська загроза.

III етап (1238-1264) – об'єднання та піднесення

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ

1238-1264 рр.

- князівство набирає сили, відновлює втрачені позиції (1238 р. – розгром тевтонських лицарів під Дорогочином, 1245 р. – перемога над боярською опозицією під Ярославлем);
- у 1239 році оволодів Києвом, залишивши там воєводу Дмитра; через війну в Угорщині не зміг вчасно повернути військо для опору монгольській навалі;
- формально визнав зверхність монголо-татар, намагаючись виграти час для збирання сил та вирішального удару по ординцях: зводить нові укріплення, реорганізує військо, намагається створити антиординську коаліцію за участю західних держав;
- у 1253 р. коронований Папою Римським як «король Руський», за що обіцяє укласти унію православної та католицької церкви під покровительством Риму.

Не одержавши допомоги від Папи в боротьбі проти татар, Данило Галицький розриває унію та починає відкриту боротьбу проти ординців. Після тривалої

боротьби з перемінним успіхом був змушений визнати зверхність хана, зруйнувати ряд фортець.

IV етап (1264-1323) – відносна стабільність та піднесення. Після смерті Данила Галицького князівство знов втрачає єдність, його землі поділені між нащадками князя. Найпосплідовніше державницьку політику князя продовжив Лев Данилович – завдяки його діяльності територія князівства стала найбільшою за вся свою історію.

Єдність Галицького та Волинського князівств вдалося відновити за часів правління **Юрія I Львовича (1301-1315)**. Спостерігається економічне піднесення, збільшуються обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зростає міжнародний авторитет держави. Юрій знов повернув в ужиток титул короля Руського, заснував окрему від Києва Галицьку метрополію.

Наступники Юрія його сини Андрій та Лев проводять активну зовнішню політику – налагоджують стосунки з Польщею та Тевтонським орденом, намагаються протидіяти Орді, але під час цієї боротьби загинули.

V етап (1323-1340) – поступовий занепад. Загибель Андрія та Лева, які не мали нащадків, призвела до посилення політичного впливу галицького боярства, зростання усобиць, втручання іноземних держав. Спроба обраного в результаті компромісу між сусідніми державами та галицькими боярами онука Юрія I польського князя Болеслава (Юрія II Болеслава) відновити велич Галицько-Волинського князівства не вдалася: посилюється ординський та польський вплив, здійснюється католицька експансія, міста потрапляють під контроль іноземних купців та ремісників. Після отруєння боярами Юрія II Болеслава землі князівства успадкували владки іноземних держав:

Галичина – під Польщею,

Волинь – під Литвою,

Буковина – у складі Молдавського князівства.

Значення Галицько-Волинського князівства в історії:

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- вдосконалило, модернізувало давньоруську державну організацію;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло подоланню одностороннього візантійського впливу;
- продовжило традиції міжнародних зв'язків Київської Русі.

Розвиток суспільно-політичного та господарського життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління. Протягом IX-XIII ст. у розвитку державної влади спостерігається кілька *етапів*.

- **становлення** Давньоруської держави – створення дружинної форми державності (на ґрунті княжої дружини створюється апарат управління, судочинства та збирання данини; князь більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч)

- **піднесення** Київської Русі – формування централізованої монархії (вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, на рішення князя впливає лише частина старших дружинників).
- **феодална роздрібненість** – відбувається перехід до федеративної монархії (найважливіші питання вирішує не великий князь, а група найвпливовіших князів, які шукають компромісних рішень на своїх зібрання (снємах).

Основні елементи механізму політичної влади в Давньоруській державі:

князь, боярська рада, віче.

Великий київський князь – головний носій державної влади. У його руках зосереджено всю повноту законодавчої, виконавчої, судової влади. У своїй діяльності спирається на військову підтримку дружини (постійного війська) та ідеологічну – церкви.

Боярська рада – дорадчий орган, який функціонував при князі. Формувалася із старших дружинників, міської еліти та представників вищого духовенства. Разом з нею князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та військові справи. У разі відсутності князя або після його смерті боярська рада – основний орган влади.

Віче – народні збори дорослого чоловічого населення. Вирішували важливі громадські та державні справи. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд.

Особливості соціально-економічного розвитку

- феодалізм утверджувався на основі первіснообщинного ладу, а не рабовласницького суспільства.
- темпи феодалізації були уповільненими, порівняно з Західною Європою.
- виникнення та становлення феодального землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки існувала значна кількість незаселеної, господарські неосвоєної землі.

Соціальна структура. *Панівний клас (феодалі)* складається з князів, бояр та дружинників. *Феодално залежне населення:* смерди, закупи, рядовичі, челядь, холопи.

За феодалізму земля основний засіб виробництва. Право володіння нею – основа отримання феодалами ренти від залежних селян. *Види ренти:* натуральна рента; відробіткова; грошова.

Основні види заняття населення:

Сільське господарство – провідна галузь економіки. Основа – землеробство із вирубною, перелоговою, паровою системами обробітки ґрунту. Основні знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, мотика, серп, коса. Основні сільськогосподарські культури: жито, пшениця, ячмінь, овес. Скотарство відіграє другорядну роль. Розвинені промили – бджільництво, мисливство, рибальство.

Ремесло. Найпоширеніші види: залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке. Загалом існує близько 60 видів ремесел. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза.

Торгівля. На її розвиток вплинули прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, концентрація та організація ремісників, перехрещення на території Русі важливих міжнародних торговельних шляхів («із варяг в греки», «шовковий», «соляний», «залозний»). Активні торговельні операції сприяли становленню грошової системи (базувалася на використанні в якості грошової одиниці «куни» - хутра куниці або білки; згодом в якості грошової одиниці використовується гривня).

Розвиток культури та освіти Київської Русі та Галицько-Волинської держави

Передумови розвитку культури Київської Русі:

- розвиток феодалських відносин;
- становлення давньоруської державності;
- відокремлення ремесла від сільського господарства;
- виникнення міст; пожвавлення торгівлі;
- активізація та розширення міжнародних контактів; запровадження християнства.

Особливості розвитку культури Київської Русі:

- домінуючий вплив християнської релігії на розвиток матеріальної та духовної культури;
- запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів;
- існування на Русі дохристиянського культурного середовища, яке стало підґрунтям для створення місцевої самобутньої культури;
- форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ.

Писемність: ще у дохристиянський період слов'яни мали свою писемність (глаголиця), яка з прийняттям християнства була поступово витіснена більш досконалою кириличною.

Освіта: засвідчене археологами поширення грамотності на Русі є безпосереднім наслідком розвитку давньоруської освіти. Існують палацова школа підвищеного типу (утримувалася за рахунок князя); школа «книжного вчення» (для підготовки священників); світська (приватна) школа домашнього навчання (для купецького та ремісничого міського населення). Накопиченню знань, розвитку шкільництва сприяло заснування при храмах, монастирях та князівських дворах бібліотек.

Література: найвідомішими літературними пам'ятками, які репрезентують цілий ряд літературних жанрів є:

«Повість минулих літ» Нестора

«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона

«Повчання дітям» Володимира Мономаха

«Ізборник» Святослава

Найдавніші книги, що збереглися:

1040-е – Реймське Євангеліє Анни Ярославни

1056-1057 – Остромирове Євангеліє

Архітектура: значного поширення набуває монументальна культова архітектура, яка характеризується поєднанням візантійських та місцевих особливостей, наявністю рис західноєвропейського романського стилю:

Десятинна церква у Києві (X ст.)

Спасо-Преображенський собор у Чернігові (1031-1036)

Софійський собор у Києві (1037 р.)

Кирилівська церква у Києві (1146 р.)

церква св. Пантелеймона у Галичі (1200 р.).

Художньо декоративне мистецтво: в архітектурі широко вживається мозаїка, фрески. Християнство дає поштовх розвитку вітчизняного ікон описання (київська, володимиро-суздальська, галицько-волинська школи).

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.)

Боротьба Польщі та Литви за Галицько-Волинську спадщину. Кревська унія.

Історія перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського поділяється на ряд періодів:

I етап (1340-1362) – «оксамитове литовське проникнення». Литовське князівство розпочало своє проникнення на Русь ще за часів князів Міндовга (1230-1263) та Гедиміна (1316-1341), коли приєднано західноруські (білоруські) та частину південно-західних руських (українських) земель. Після смерті Юрія II Болеслава Волинь було успадковано Любартом Гедиміновичем, зятем останніх Юрійовичів. За часів Ольгерда (1345-1377 рр.) до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ) інкорпоровано Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину, Волинь, Поділля. Місцеве населення підтримує литовське правління, яке витісняє тут золотоординське. Руські князі зберігають самостійність.

1362 – битва на Синіх Водах, війська Ольгерда розбили татар, внаслідок чого Орда була змушена уступити Литві Київське, Чернігівське та Подільське князівства.

II етап (1362-1385) – «ослов'янення» литовських правителів. Майже до кінця XIII ст. ВКЛ являло собою федерацію земель-князівств, 90 % населення – слов'яни. *Особливості правління:* розширення сфери впливу руського православ'я, утвердження «Руської Правди» в якості правової основи, визнання руської мови офіційною державною мовою, запозичення литовцями руського досвіду військової та адміністративної організації. Правило литовських правителів: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати».

III етап (1385-1480) – втрата українськими землями залишків автономії.

1385 – Кревська унія між Литвою та Польщею. Литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, отримує титул короля Польщі та зобов'язується приєднати всі литовські та руські землі до Польського королівства. Починається боротьба литовської шляхти за збереження свого незалежного становища, очолена двоюрідним братом Ягайла Вітовтом.

ВІТОВТ ВЕЛИКИЙ

1392-1430 рр.

- став князем внаслідок боротьби з Ягайло, спромігся всупереч Кревській унії втримувати фактичну незалежність Литви;
- у 1393-1395 рр. ліквідував удільні князівства на руських землях;
- намагався довести кордони держави до Чорного моря, заснував прикордонні фортеці Дашув (сучасний Очаків) та Кочубієв (зараз -Одеса);
- **1399 – битва з татарами на Ворсклі**, поразка литовців і як наслідок припинення просування на південь;

- **1410** – **Грюнвальдська битва**, перемога об'єднаних сил Польщі та Литви над Тевтонським орденом, посилення позицій Вітовта;
- **1413** – **Городельська унія**, Вітовт визнав виключне становище католиків у своїх землях, взамін Польща визнавала незалежність Литви.

СВІДРИГАЙЛО

1430-1432 рр.

- проголошено великим князем всупереч волі Ягайла;
- **1432** – вигнано з Литви до Волині, де Свідригайло проголосив **Велике князівство Руське** – останню до XVII ст. форму національної державності на території України;
- **1435** – **Вількомирська битва**, поразка Свідригайла;

У 1440 р. внаслідок заколоту волинського князя Чорторийського убито суперника Свидригайла великого князя Жигімонта. Його наступник Казимир завершив громадянську війну, відновивши Волинське та Київське удільні князівства та передавши їх відповідно Свідригайловичам та Олельковичам.

Удільні князівства ліквідовані у:

1452 – Київське

1471 – Волинське.

IV етап (1480-1569) – посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі». З поваленням у **1480 р.** ординського іга Московське князівство починає процес об'єднання навколо себе всіх «руських земель». Початок XVI ст. – загострення московсько-литовського протистояння, поширення проросійських настроїв в українських землях: добровільний перехід під владу Москву деяких князів, втечі та переселення селян до Російської держави. З метою боротьби проти зовнішньої загрози у **1569 р.** Польща та Литва укладають Люблінську унію, створюється нова держава – Річ Посполита.

Входження українських земель до складу інших держав

Після смерті Юрія II Болеслава Польща здійснює вторгнення в Галичину, але зустрічає опір місцевого населення на чолі з боярином Дмитром Дедьком, «старостою землі Руської». Протистояння завершується компромісом: Дедько визнається правителем Галичини, вважаючись васалом водночас литовського князя Любарта, польського короля Казимира III та угорського короля Лайоша.

1349 – польські війська захопили основні міста Галичини та Волині, наступного року литовцям вдалося повернути Волинь собі. В цілому боротьба за Галичину тривала до 1389 року, і навіть після того вона майже століття вважалася персональним володінням польських королів, а не частиною Польщі.

Особливості польської політики:

- намагання запровадити польське право та адміністративну систему;
- надання латині статусу офіційної мови;
- витіснення православ'я шляхом насадження католицизму;

- перехід частини галицьких бояр до католицизму, що надавало їм рівний з поляками правовий статус;
- загострення протистояння з місцевим населенням.

Кревська унія 1385 року – перша спроба Польщі поглинути Велике князівство Литовське, проте вона зустрічає опір литовської, української та білоруської знаті.

1413 – Городельська унія між польським королем Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом:

- визнання Польщею права на окреме існування Великого князівства Литовського;
- зрівняння в правах католицької та литовської шляхти;
- надання литовським феодалам–католикам права повністю розпоряджатися своїми земельними володіннями, обіймати державні посади.

Наслідки – посилення протиріччя між православними та католицькими феодалами, між народними масами та окатоличеною знаттю Литви.

1431 – новий етап експансії, вторгнення польського війська на чолі з Ягайлом на Волинь з метою максимального проникнення в українські землі. В результаті перемир'я до складу Польщі входить частина Поділля.

На завойованих землях здійснюються активна полонізація: створюється 3 воєводства – Руське, Белзьке та Подільське, запроваджується польське право, створюється шляхетське самоуправління.

Утворення Кримського ханства. Перехід кримських ханів у васальну залежність від Туреччини

Середина XIV ст. – початок розпаду Золотої Орди внаслідок чвар, суперечок, ослаблення центральної влади, появи відцентрових тенденцій.

1449 – від Золотої Орди відокремлюються кримські татари та утворюють свою державу – **Кримське ханство**.

Особливості кримсько-татарської державності:

- постійна боротьба за владу між претендентами на ханський престол;
- змагання місцевої знаті з ханом;
- в основі економіки – кочове скотарство і примітивне землеробство, які не забезпечують ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму місцевому населенню;
- внутрішні проблеми вирішуються шляхом зовнішньої експансії.

Фактори, що зумовлюють експансіоністську політику Кримського ханства: розвиток економіки на екстенсивній основі, географічне положення ханства, існування численної армії, підтримка Турецької імперії, нездатність польсько-литовської держави захистити свої кордони.

1448 – перше вторгнення татар на українські землі.

1478 – Кримське ханство стає васалом Османської імперії.

З початку 80-х років напади татар стають систематичними. Мета походів – захоплення місцевого населення в полон (*ясир*) з метою продажу в рабство. З 1450 до 1556 року татари здійснили 86 великих грабіжницьких походів на українські землі.

Виникнення українського козацтва

Вперше термін «козак» зустрічається в Початковій монгольській хроніці (1240 р.) зі значенням «самотній воїн», «схильний до завоювання».

Причини виникнення козацтва:

- зростання великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;
- посилення феодальної експлуатації, прогресуюче закріпачення селянства;
- наростання релігійного та національного гніту;
- зростання зовнішньої загрози, потреба захисту від нападів турків та татар.

Виникнення українського козацтва у різний час пов'язували з слов'янським та тюркським населенням Степів часів Київської Русі, кавказьким народом черкесами, сарматами тощо. На сьогодні більш-менш загальноприйнятою є «уходницька» теорія, що виводить козаків з ватаг сезонних мисливців та рибалок, що влітку уходили на промисли у «Поле» - безлюдні степи Причорномор'я. Переймаючи спосіб життя татар, вони поступово перетворилися з мисливців на розбійні загони, що жили грабунком татарських улусів. На початку XVI ст. козакування привертало все більше людей різних соціальних станів: селян – втікачів від закріпачення, шляхтичів-авантюристів, шукачів пригод. Управителі прикордонних воєводств Речі Посполитої почали підтримку козаків, сподіваюсь використати їх як захист від татарських нападів.

1489-1492 – перші письмові згадки про українських козаків.

У XVI столітті вперше згадуються козацькі гетьмани (воєводи), що свідчить про централізацію та організацію козацьких загонів. Першим козацькими гетьманами вважаються шляхтичі Предслав Лянцкоронський та Остафій Дашкевич, хоча традиція пов'язує початки організованого існування козацтва з будівництвом Січі литовським князем Дмитром Корибутом-Вишневецьким «Байдою» (1516-1563).

Соціально-економічне життя

Зміни у сільському господарстві. З середини XV ст. внаслідок зміни торгівельної кон'юнктури відбувається зростання попиту на продукти скотарства й землеробства, що зумовлює якісні зміни в техніці та технології господарювання (розширення асортименту сільськогосподарських культур, поява водних і вітряних млинів). Еволюція феодальних відносин зумовлює зростання великого феодального землеволодіння.

Джерела зростання феодального землеволодіння:

- королівські дарунки;
- захоплення общинних земель;
- купівля маєтків у інших власників;
- освоєння нових земель.

В XIV- XVI ст. має місце невпинний тиск феодалів на селянську общину, що проявляється у наступних діях: привласнення общинних земель, закабалення селян, призначення на виборні посади своїх старост та намісників, обмеження та ліквідація копних (громадських) судів. Помітною стає тенденція перетворення феодалами своїх земельних володінь на **фільварки** – багатогалузеві господарчі

комплекси, що базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян, були орієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали значні риси натурального господарства.

У XIV–XV ст. міста України в основному ще зберігали феодально-аграрний характер. У той же час зароджуються нові явища і процеси: поглиблюється спеціалізація ремісництва, набувають поширення ярмарки; виникають фахові ремісничі об'єднання – цехи, з'являються зародки мануфактурного виробництва.

ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Люблінська унія та її вплив на українські землі

Розвиток феодального землеволодіння, посилення процесу прикріплення селян до землі сприяють формуванню та зростанню панівної феодальної верстви. На середину XVI ст. еліта в українських землях сильно поляризована і складається з 2 категорій:

1) невелика група крупних землевласників – *магнатів* (володіють широкими економічними, політичними, юридичними правами);

2) значна група середніх та дрібних землевласників – *шляхта* (мають значно менші економічні важелі, підлягають юрисдикції місцевих намісників).

З огляду на протиріччя, які існують між магнатами та середніми і дрібними феодалами, враховуючи переваги польської моделі державності (гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади, відносна релігійна толерантність), українська шляхта прагне переходу під владу Польщі.

До об'єднання двох держав підштовхували і зовнішньополітичні чинники – агресивна політика Великого князівства Московського, що проголосило себе спадкоємцем «всієї Русі», зокрема й земель Великого князівства Литовського.

1569 – спільний польсько-литовський сейм, який має винести рішення щодо включення Литовської держави до складу Польщі. Магнати саботували сейм, але польський король дійшов згоди з українською шляхтою.

1 липня 1569 – польсько-литовська унія. Юридично закріпила появу нової держави – Речі Посполитої.

Основні положення:

- обирається спільний король;
- єдиними стають сейм, сенат, гроші;
- польська та литовська шляхта отримують право володіти землями в будь-якій частині держави;
- Литовське князівство зберігає ознаки своєї колишньої державності: печатку, герб, фінанси, адміністрацію, військо, правову основу (Литовський статут), руська мова залишається в якості урядової;
- руська шляхта всупереч волі магнатів присягнула Польщі, що призвело до **переходу Київщини та Волині з-під литовського до польського підпорядкування**

Наслідки Люблінської унії:

- згортання політичного життя,
- посилення економічних утисків,
- прогресуюча втрата національних традицій та культури.

Зміни в соціальній структурі суспільства

Шляхта. На вершині соціальної ієрархії перебував військово-службовий стан (шляхта), до якого належали представники з різних соціальних груп, що несли військову службу в князя і могли утримувати себе під час походів. До складу

шляхти входили князі литовських та давньоруських династій, найзаможніші феодалі, дрібна шляхта (зем'яни).

Духовенство. Під час перебування українських земель у складі Литви православна мала значні права та привілеї, перебувала під опікою держави і користувалася авторитетом у суспільстві. Проте після Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній становище духовенства змінюється: світська влада дедалі активніше втручається в церковні справи; у православ'ї посилюється інтелектуальний та культурний застій; посилюється наступ католицизму; з появою уніатської церкви поглиблюється розкол українського суспільства.

Міщанство. На вершині міської піраміди перебував патриціат, який формувався з найбагатших та найвпливовіших купців та промисловців. Середньою ланкою було бюргерство – цехові майстри й торгівці середньої заможності; основу міщанства становило міське посіпство – ремісники, дрібні торгівці та селяни.

За польсько-литовської доби в містах України поширюється *Магдебурзьке право* (юридичне звільнення міста від управління та суду державних урядовців і феодалів, дарування права на створення органів місцевого самоврядування). *Першим містом України, якому було надано Магдебурзьке право, став Сянок (1339 р.).* Протягом XV-XVII ст. Магдебурзьке право стало основою життя значної кількості міст України. Магдебурзьке право захищало міське населення від сваволі королівських намісників і великих землевласників, створювало сприятливі умови для розвитку ремесла і торгівлі, сприяло формуванню в Україні засад громадянського суспільства. У той же час Магдебурзьке право зумовило посилення іноземної колонізації та обмеження прав місцевого населення.

Селянство. Залежно від форм феодальної експлуатації та характеру повинностей ділилося на три групи:

1) *чиншові селяни (данники)* – особисто вільні та економічно незалежні селяни общинники, які, втім, сплачували феодалам натуральну й грошову ренту (чинш);

2) *тяглі селяни* – вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам; основними формами експлуатації цієї категорії селянства були відробіткова рента (панщина), державні податки (серебщина), державні повинності (будування мостів, прокладання доріг, ремонт замків);

3) *службові селяни* – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала; крім виконання основної спеціальної служби за лучалися до відбування панщини та сплачували данину. У процесі зростання феодального землеволодіння відбувалося зближення між різними категоріями селянства, його феодальна залежність поступово переросла та юридично оформилася в залежність кріпосну.

Суть кріпацтва: прикріплення селян до землі, запровадження обов'язкових селянських робіт на пана (панщина), остаточне обмеження громадянських прав і свобод селянства.

Впровадження кріпацтва відбувалося поступово:

1447 – *привілей короля Казимира*, шляхті надано право суду над селянами, заборонено приймати селян-втікачів, селянам з шляхетських маєтків заборонено переходити у королівські (де розмір повинностей був меншим).

1557 – *Устава на волоки короля Сигізмунда II* (для спрощення оподаткування впроваджено нову міру земельного наділу – волоку, кращі землі передані під

фільварки. селяни втратили право користуватися пасовиськами та лісами, водночас впроваджено прогресивне трипільля).

Норми закріпачення селян відбивалися також в основному збірнику законодавства Литви та Польщі – **Литовському статуті (1529, 1566, 1588)**.

1588 – Третій Литовський Статут остаточно запроваджував **кріпосництво**:

- тривалість панщини визначалася волею пана;
- селян позбавляли права розпоряджатися своїм майном, заповідати або відчужувати його без дозволу феодала;
- шляхтич одержав право карати на смерть своїх кріпаків;
- селян-утікачів розшукували протягом 20 років.

Таким чином було завершено оформлення кріпосницької системи на українських землях у складі Речі Посполитої.

Виникнення Запорізької Січі

Під «січчю» у козаків початково розумілося невелике дерев'яне укріплення тимчасового характеру, що давало змогу боронитися у разі татарського нападу. Пізніше Січчю стали називати не лише фортецю, але й організаційний центр козацтва.

1552-1556 – будівництво під керівництвом козацького ватажка Дмитра Вишневецького на о. Мала Хортиця фортеці, яка стає першою Січчю. Пізніше вона була зруйнована татарами. У пониззі Дніпра до 1775 рр. змінили одна одну 8 Січей.

Устрій Запорізької Січі.

Вищий законодавчий, адміністративний, судовий орган Січі – *січова рада*. *Функції*: розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ землі, судила злочинців, обирала уряд Січі – *військову старшину* (кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінні отамани та ін.).

Відносини, що існували на січі, фіксувалися *козацьким правом* Утверджувало військово-адміністративну організацію (38 куренів та 5-8 територіальних паланок), визначало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, види злочинів та покарань.

Запорізька Січ мала власну *територію*, яка називалася «Землями війська Запорізького» (територія сучасних Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської, Харківської областей). Територія часто змінювалася, кордони переносилися.

Державний устрій Запорізької Січі - «християнська козацька республіка» (М. Костомаров).

Ознаки демократичного республіканського устрою:

- панування формальної рівності між усіма козаками;
- наявність виборної системи органів управління, контроль за діяльністю яких здійснює козацька рада.

Ідеологічний фундамент Запоріжжя – православ'я.

1572 – згідно з універсалом польського короля Сигізмунда II Августа створюється *реєстрове козацтво* (300 козаків прийнято на державну службу, записано в реєстр і одержало правовий статус регулярно війська). *Функції*

реєстровців: охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками. З часом кількість реєстровців зростає і в 1631 р. сягає 8 тис. осіб. В організаційному плані діляться на полки.

Категорії козацтва:

- реєстрове (городове) козацтво – заможні привілейовані козаки які перебувають на військовій службі в Речі Посполитій;
- запорозьке (низове) козацтво – козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорізька Січ;
- нереєстрове козацтво – не мало офіційно визначеного статусу, виникло внаслідок самовільного покозачення, вело козацький спосіб життя у прикордонних районах.

Козацько-селянські повстання наприкінці XVI ст.

Причини повстань:

- посилення кріпосницького та національного гніту;
- експансія шляхти на українські землі, колонізовані «уходниками» та запорожцями;
- намагання Речі Посполитої взяти під контроль козацтво.

1591-1593 – повстання Криштофа Косинського. Територія: Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське воєводства. Після загибелі К. Косинського повстання зазнало поразки.

1594-1595 – повстання Северина Наливайка. Територія: Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля, Полісся. Було підтримано козацькими ватажками Матвієм Шаулою та Григорієм Лободою. Вирішальна битва – урочище Солониця. Козацьке військо зазнало поразки, лідерів повстання страчено.

Причини поразки козацько-селянських повстань:

- стихійність, неорганізованість;
- недосконалість озброєння повстанців;
- локальний характер дій;
- тертя між козацькою старшиною та рядовим козацтвом;
- неузгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва;
- нечіткість програмних установок.

Утворення греко-католицької церкви

З моменту розколу християнства в 1054 р. на православну та католицьку гілки ідея унії (об'єднання) набуває актуальності. Для православних унія можлива лише за відмови Папи Римського від ієрархічної першості в християнській церкві, для католиків – визнання православними зверхності Папи.

Люблінська унія має наслідком поширення ідей уніатства в Речі Посполитій.

Мета унії для поляків: прагнення приєднати православну церкву до католицької з обов'язковим визнанням верховенства Папи Римського, розширити вплив Ватикану на Схід, збільшити церковні володіння, створити належні умови для окатоличення та ополячення українських та білоруських земель.

Мета унії для православного духовенства: прагнення позбавитися втручання світської влади у церковні справи, зберегти власні володіння, зрівнятися в

політичних правах з католицьким духовенством, подолати дискримінацію православних віруючих.

Ініціатори унії: львівський єпископ Гедеон Балабан, луцький, турово-пінський, холмський єпископи.

1596 – укладення унії в Бересті:

- утворено греко-католицьку церкву, яка підпорядковується Папі Римському;
- визнані основні догмати католицької церкви;
- церковні обряди залишаються православними, церковно-слов'янська мова мовою богослужіння;
- уніатське духовенство, як і католицьке, звільняється від сплати податків;
- уніатська шляхта нарівні з католицькою може претендувати на державні посади;
- уніатським єпископам обіцяно місце в сенаті.

Характерні риси запровадження унії на українських землях;

- поглиблення розколу в суспільстві;
- насадження унії силою;
- передача православних церковних маєтностей уніатам;
- невизначеність становища прихильників унії (православні вважають їх зрадниками, католики – неповноцінними громадянами);
- розгляд католицькою верхівкою греко-католицької церкви лише в якості засобу поширення свого впливу.

Розвиток культури та освіти. Братський рух

Особливості культурного процесу:

- падіння Візантійської імперії, яке позбавляє християнську православну релігію зовнішньої підтримки;
- відсутність власної державності;
- загроза ополячення та окатоличення;
- татарська агресія;
- технічний та технологічний прогрес;
- виникнення та розвиток власного друкарства;
- поява козацтва.

Політична культура. Представники: Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський. Основні ідеї: висловлюються проти підпорядкування світської влади духовній, обстоюють невтручання церкви в державні справи.

Правова культура. Особливості: співіснування правових систем різного характеру та походження (Литовський статут, Магдебурзьке право, Волоське право), введення суспільних відносин в цивілізоване русло.

Література, мова.

Формування «руської мови», що стала офіційною державною мовою в Литовській державі, а згодом, на межі XV-XVI століть – староукраїнської та старобілоруської літературної мов. Поява полемічного (Г. Смотрицький, І Вишенський) наукового (лікарські посібники, словники) стилей, зародження віршування (Г. Смотрицький).

Книгодрукування:

1491 – німець **Швайпольт Фіоль** у Кракові видав «**Часослов Октоїх**», першу друковану кириличну книжку; тираж було спалено, а друкаря вигнано з міста;

1517 — білорус Франциск Скорина у Празі видав «Псалтир»;

1574 — **Іван Федоров у Львові** в братській друкарні видає «**Апостол**» та «**Буквар**» (перші книги, видруковані на території України), в **1581** – **Острозьку Біблію**.

1556-1561 – створене рукописне **Пересопницьке Євангеліє**, перший переклад Біблії розмовною староукраїнською мовою.

Фольклор.

Поява нових фольклорних жанрів – дум та історичних пісень, головним героєм яких стає козак .

Освіта.

Поруч із традиційними православними школами, що існують при церквах та монастирях, виникають протестантські та католицькі. Поява нового типу шкіл – слов'яно-греко-латинських, в яких поєднуються давньоруська традиція та надбання західноєвропейської думки. Перший освітній заклад такого типу - **Острозька академія, заснована в 1576 р.** князем К. Острозьким.

Активну роль в поширенні освіти відіграють братства – легальні організації, які засновуються в містах і займаються громадсько-політичною та національно-культурною діяльністю. Силами братств наприкінці XVI – на початку XVII ст. засновуються школи у Львові, Перемишлі, Галичі, Холмі та ін. містах. Братства поступово перебирали на себе функції, якими традиційно опікувалася церква – друкарство, освіта, будівництво. Ряд братств, і першим з них Львівське, отримали ставропігію – право підпорядковуватися Константинопольському патріарху, в обхід місцевих єпископів.

Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні.

Відновлення православної ієрархії

Берестейська унія 1596 р. замість задуманого її ініціаторами відродження духовного життя в Україні призвела до загострення протистояння між конфесіями. Переслідування православ'я на початку XVII ст., примусова передача церков уніатам та перехід в уніатство єпископів призвели православну церкву в Україні до межі зникнення. На боці православних за сприяння гетьмана Сагайдачного виступає Запорозьке військо.

У 1613 войовничого уніатського митрополита Іпатія Потія змінив поміркований Й. Руцький, що покращило відносини між конфесіями.

1620 – у Києві таємно висвячено православних єпископів та митрополита Іова Борецького.

1632-1647 – митрополит **Петро Могила:**

- підготовка «Требника» та «Катехизиса», що впорядкувало церковну службу;
- реконструкція Київських церков;
- **1632** – об'єднання Київської братської школи та Лаврської школи у **Києво-Могилянський колегіум**.

Морські походи козаків. Участь у Хотинській війні

На межі XVI – XVII століть козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не лише в Речі Посполитій, але й на міжнародній арені. Насамперед це пов'язане з тим, що козацтво стає основною перешкодою турецько-татарської агресії в українські землі.

Форми дій козаків: сухопутні та морські походи проти Туреччина та Кримського ханства, руйнування фортець, звільнення полонених співвітчизників.

1606 – взяття козаками Варни.

1608 – захоплення козаками Перекопу.

1614 – зруйнування козаками Синопу та Трапезунду.

1616 – похід на Крим, захоплення Кафи – головного невільничого ринку.

Особливо активно в якості важливого чинника міжнародного життя козацтво виступило під час *Хотинської війни* (1620-1621), коли виступило в якості союзника поляків, які вели війну з Туреччиною.

Козацтво залучається до вирішення важливих питань і з іншими державами.

1577 – козацький отаман Іван Підкова бере участь у боротьбі за молдавський престол;

1604-1605 – запорожці беруть участь у поході Лжедмитрія I

1607-1610 – козаки беруть участь у бойових діях на боці Лжедмитрія II.

1618 – гетьман П. Сагайдачний бере участь у поході на Москву з метою визволення з Тушинської облоги королевича Владислава. Підтримка козаків надає змогу Польщі укласти вигідне для неї Деулінське перемир'я з Московською державою.

В ці роки військово мистецтво запорожців здобуває визнання у Німеччині, Італії, Франції, Англії. У той же час недостатній політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутність єдності заважає козацтву перетворитися на самостійний та самодостатній чинник міжнародного життя.

Козацькі повстання 1620-1630-х рр.

Після поразки повстань кінця XVI ст. – період відносного спокою. В козацтві домінує поміркована течія, представниками якої були гетьмани Самійло Кішка (1600-1602) та Петро Конашевич-Сагайдачний (1616-1622). *Результати діяльності*: підняття престижу українського козацтва; посилення його впливу та поширення прав; перетворення козацтва на чисельне (до 40000) боєздатне регулярне військо; трансформування козацтва з суто воєнного у військово-політичний чинник суспільного життя.

1625 – повстання під керівництвом **Марка Жмайла**. Територія – Київщина. Повстання завершилося укладанням компромісної угоди між офіційною польською владою та верхівкою козацтва. Реєстр збільшується з 3 тис. до 6 тис.

1630 – повстання під керівництвом **Тараса Федоровича**. Територія: Київщина, частина Лівобережжя. Повстання завершилося укладанням компромісної угоди між офіційною польською владою та верхівкою козацтва. Реєстр збільшується до 8 тис. козаків.

1635 – зруйнування козаками під керівництвом Івана Сулими Кодацької фортеці на Дніпрі. Внаслідок зради реєстровців Сулиму видано полякам.

1637-1638 – повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), Дмитра Гуні та Якова Острянина. Територія: Подніпров'я, Лівобережжя. Повстання зазнало поразки.

1638 – «Ординація війська Запорізького»:

- реєстр зменшено до 6 000;
- козаки одержують право селитися лише в 3 староствах – Черкаському, Чигиринському та Корсунському;
- замість гетьмана реєстровцям призначається польський комісар;
- на Січі розміщено польський гарнізон.

«Ординація» тимчасово притамувала козацький рух, але відверте порушення старих прав і вольностей Запорозького війська зробило вибух у майбутньому неминучим.

ТЕМА 6. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. РУЇНА

Хмельниччина

У середині XVII ст. в українських землях відбуваються події, які суттєво впливають на хід не лише національної, але й європейської історії. Вони охоплюються поняттям національно-визвольна війна або національна революція XVII ст.

Причини визвольної війни:

- соціально-економічні (збільшення феодалної експлуатації селянства, наростаюче його закріпачення; підвищення податків на населення у містах, обмеження Магдебурзького права);
- політичні (відсутність власної державності, масове ополячення національної еліти, суттєве обмеження самоврядування реєстрових козаків);
- культурно-релігійні (зміцнення позицій католицької та уніатської церков, утиски православної церкви, переслідування вживання української мови та поширення українських книг).

Етапи визвольної війни:

I етап (лютий 1648 – серпень 1657 р.) – найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби;

II етап (вересень 1657 – червень 1663 р.) – громадянська війна, що призвела до поділу України на 2 гетьманства;

III етап (червень 1663 – вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання Української держави.

На першому етапі Української національної революції народну боротьбу очолює чигиринський козацький сотник Б.Хмельницький. Зазнавши особистої образи і не добившись справедливості він втікає на Січ, де під його керівництвом в січні 1648 р. козаки вигнали урядовий гарнізон і обрали його гетьманом. Намагаючись придушити повстання Польща кидає проти повстанців війська.

5-6 травня 1648 – битва під Жовтими Водами

16 травня 1648 – битва під Корсунем.

11-13 вересня 1648 – битва під Пилявцями.

Всі три битви завершилися перемогою козаків.

Фактори, що сприяють успіху дій повсталих: охоплення майже всієї території України; широка соціальна база; залучення на свій бік реєстрового козацтва; укладення союзу з кримськими татарами.

На цей час керівництво повсталих стоять на позиціях не започаткування власної державності, а реформування державного устрою Речі Посполитої, надання Україні таких же прав, як і Литві.

Навесні **1649 р.** польська сторона з метою придушення повстання починає наступ на українські землі. Внаслідок польських невдач під Зборовом та Збаражем, зради повсталих кримським ханом ворогуючі сторони укладають **8 серпня 1649 р.** Зборівський мирний договір.

Умови Зборівського договору:

- козацький реєстр зростає до 40 тис. осіб;
- влада гетьмана поширюється на Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства;
- київський митрополит одержує місце в Сенаті;
- всім учасникам повстання проголошується амністія;
- магнати і шляхта мають право повернутися до своїх маєтків;
- селяни мусять повернутися до панів.

Проте Зборівський договір не знімає суперечностей між Україною та Польщею.

У **1650 р.** із захопленням поляками містечка Красне починається новий раунд протистояння.

Червень 1651 р. – битва під Берестечком. – поразка повсталих. Результатом цього стало укладення 18 вересня 1651 р. Білоцерківського мирного договору.

Умови Білоцерківського договору:

- козацький реєстр зменшується до 20 тис. осіб;
- влада гетьмана поширюється лише на Київське воєводство;
- гетьману забороняються зовнішні зносини;
- шляхті дозволено повернутися до своїх маєтків.

Зовнішньополітична діяльність уряду Б. Хмельницького

З метою пошуку союзників гетьман з 1650 р. вдається до контактів з Туреччиною. Проте формальність підтримки з боку Оттоманської Порти, воєнні невдачі змушують його відмовитися від протурецької орієнтації та союзницьких відносин з Кримом та шукати підтримки в Росії.

Москва, не бажаючи розриву відносин з Польщею, довгий час займає вичікувальну позицію. Проте бажання розширити сферу свого впливу, використати Україну в якості буферу проти Туреччини, залучити українське військо з метою відвоювання в Речі Посполитої втрачених земель мають наслідком згоду царя взяти під опіку Військо Запорізьке.

січень 1654 – Переяславська угода. Умови майбутнього договору: антипольський військовий союз України та Росії, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вольностей Війська Запорозького.

березень 1654 - переговори в Москві, наслідком яких стало прийняття т. зв. *«Березневих статей»*.

Умови:

- Україна зберігає республіканську форму правління, територіальний поділ, незалежність у проведенні внутрішньої політики;
- збір податків з українського населення здійснюється під контролем російської сторони;
- забороняється дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом.

У відповідь на появу українсько-російського союзу Річ Посполита та Кримське ханство підписують «Вічний договір» про взаємодопомогу. Це має наслідком вторгнення польсько-татарських військ в українські землі. В 1656 р. з

метою спільного протистояння шведській загрозі Москва та Варшава укладають Вільненське перемир'я. Зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького змінюється, основними цілями стають наступні: пом'якшення політичного тиску Росії; повернення західноукраїнських земель; забезпечення України від татарської загрози; міжнародне визнання своїх династичних намірів. Гетьман починає жваві поговори із Швецією про союз, але у вересні 1657 р. помирає.

Зміни в суспільному житті.

Утворення козацької держави – Війська Запорозького

Після взяття під контроль значної частини українських земель та ліквідації в них польської адміністрації гостро постає питання про власну національну державність. Вона має забезпечити регулювання економічного життя, правопорядок, захист населення та території України.

Територія Української держави: 200 тис км. (Лівобережжя, частина Правобережжя та Степу).

Адміністративний поділ: в основі лежить структура козацького війська, ділиться на полки та сотні (1649 р. – 16, 1650 р. – 20 полків).

Органи публічної влади: дублювали модель управління Запорозької Січі. Реальна вища влада належить *генеральному урядові*, до якого входить *генеральна старшина* та *гетьман* (очолює уряд, є головнокомандуючим армії, скликає ради, видає фінансами, керує зовнішньою політикою, має право видавати загальнообов'язкові нормативні акти – *універсали*). На місцях управляють полкові та сотенні уряди. *Полковий уряд* – обирається полковою старшиною, складається з полковника та полкових урядовців. *Сотенний уряд* – складається з сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснюється магістратами, в малих – отаманами.

Фінанси: джерелами надходжень є торгове мито, доходи від промислів, торгівлі, податки.

Армія: формується на організаційних принципах Запорозької Січі. Ядро становить реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єднується повстале селянство та міське населення. Армія формується на добровільних засадах.

Українська держава доби Хмельниччини формується на двох принципових засадах, які вступають у протиріччя: *демократії* та *авторитаризму*.

Тенденції розвитку української державності на початковому етапі революції.

- функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу має все військо;
- виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана;
- відсутність жорстких міжстанових розмежувань.

Тенденції розвитку української державності в ході наростання національно-визвольної боротьби:

- поступове обмеження впливу «чорних» рад та витіснення їх старшинською радою;
- зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана;
- домінування командних методів управління в державному житті;

- встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Гетьманування Івана Виговського (1657-1659)

Смерть Хмельницького – поворотний момент в історії української державності. Ключове питання – забезпечення єдності та стабільності питання. З метою його вирішення старшинська козацька рада приймає рішення про передачу гетьманської булави після смерті Хмельницького його молодшому сину Юрію. Проте восени 1657 р. його усунуто від влади. Ця подія початок т. зв. «доби Руїни», яка охоплювала 60-і – 80-і рр. XVII ст.

В основу державотворчого курсу Виговський поклав принципи олігархічної республіки, робить ставку на шляхту та козацьку старшину. *Зовнішня політика*: укладає союз зі Швецією, поновлює союзницькі відносини з Кримом, йде на порозуміння з Портою, намагається шляхом балансування між Польщею та Росією зберегти хоча б автономію України. В 1657 р. проти політики гетьмана вступають широкі верстви населення. В 1658 р. у вирішальній битві Виговський перемагає повстанців.

1658 – Гадяцький договір з Польщею:

- Україна на правах Великого князівства Руського стає третім членом федерації – Речі Посполитої;
- верховна влада належить гетьманові;
- православні одержують рівні з католиками права;
- українська армія має нараховувати 30 тис. козаків;
- мають бути повернуті маєтки польським магнатам та поновлені повинності українського селянства.

Це викликає війну з Росією. В **1659 р.** у битві під Конотопом російські війська зазнали поразки. Але внаслідок незадоволення широких верств населення умовами Гадяцького договору, посилення промосковських настроїв І. Виговський зрікається восени 1659 р. булави.

Гетьманування Юрія Хмельницького (1659-1663)

Найважливіші питання вирішують представники козацької старшини – П. Дорошенко, І. Сірко, І. Ковалевський. З метою збереження української державності намагається використати протиріччя між Москвою та Варшавою.

1659 – новий Переяславський договір з Росією:

- переобрання гетьмана лише з дозволу царя;
- гетьман втрачає право призначати і звільняти полковників, виступати без дозволу в похід;
- забороняються відносини з іншими країнами;
- Київська митрополія підпорядковується Московському патріархатові;
- у ряді міст мають право розташовуватися російські залоги.

1660 – під Чудновом російські війська зазнають поразки. Ю. Хмельницький укладає угоду з Польщею – *Слободищенський трактат*. Умови: усунуто статтю про Велике князівство Руське; гетьман позбавляється права зовнішньополітичних

зносин; польській шляхті і магнатам повертаються всі маєтності в Україні. В 1663 р. Ю. Хмельницький зрікається булави.

На Правобережжі гетьманом стає П. Тетеря, на Лівобережжі – І. Брюховецький. Відбувається політичний розділ України.

Поділ Гетьманщини

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
<p>1663-1665 – гетьман Павло Тетеря</p> <p>Прагне відновити єдність козацької України шляхом компромісу з лівобережною старшиною. Згодом починає дотримуватися пропольської орієнтації, намагається за допомогою Польщі воз'єднати Україну, бере участь у поході короля Яна II Казимира в Лівобережну Україну. Після провалу походу гетьманства та втікає до Польщі.</p>	<p>1663-1668 – гетьман Іван Брюховецький</p> <p>Оголошений гетьманом лівобережної України на «Чорній раді» під Ніжином. Займає відверто промосковську політику, неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату. Намагався, але невдало, припинити колонізаторську політику царського уряду. В 1668 р. вбитий.</p>
<p>1665-1676 – гетьман Петро Дорошенко</p> <p>Здійснює ряд реформ: починає систематично скликати військову раду, створює постійне наймане військо, проводить нові митні кордони, карбує власну монету, заселяє спустошене Правобережжя. Прагне воз'єднати у рамках єдиної держави усі етнічні українські землі. З цією метою шукає підтримки в Оттоманській Порти.</p>	<p>1668-1672 – гетьман Дем'ян Многогрішний</p> <p>заарештований за доносом старшини та засланий до Сибіру</p>
<p>1667 – Андрусівське перемир'я між Польщею та Росією, за Польщею лишається Правобережжя, за Росією – Лівобережжя та Київ, Запорожжя під подвійним контролем</p>	
<p>В 1668 р. переходить на Лівобережжя, де після вбивства І. Брюховецького його проголошено гетьманом усієї України. Посилює протурецьку орієнтацію, бере участь у походах Туреччини проти Польщі. Туреччина намагається перетворити Україну на васала, вимагає руйнації всіх фортець, сплати данини, роззброєння населення.</p>	<p>1672-1687 – гетьман Іван Самойлович</p> <p>з 1676 р. формально вважався гетьманом всієї України</p> <p>Відстоював державні інтереси у відносинах з Московією, брав участь у Першому Кримському поході царських</p>

Авторитет гетьмана падає і в 1676 р. він зрікається булави.	військ. Самовладдя, користолюбство Самойловича призвело до старшинської змови і його усунення у 1687 р.
<p style="text-align: center;">1676-1681 – гетьман Юрій Хмельницький</p> <p>розраховує на подальше розширення своєї влади на Лівобережжя, втягується в затяжну війну з лівобережним гетьманом Самойловичем. Виявляє себе як жорстокий правитель, на має підтримки серед населення. В 1681 р. був страчений турками</p>	
<p>1681 – Бахчисарайський мирний договір між Росією та Туреччиною (під контролем Туреччини опинилися Брацлавщина, Поділля, а Росії – Лівобережжя з Києвом, а також Запоріжжя)</p> <p>1686 – «Вічний мир» між Польщею та Росією (за Росією залишається Лівобережні Україна, Київ, Запоріжжя, Польщі відходять Волинь та Галичина)</p>	

Характерні ознаки цього періоду:

- намагання гетьманів будь-якою ціною здобути або втримати владу;
- нездатність гетьманів консолідувати навколо себе значні сили для вирішення державних питань;
- домінування регіональних політичних інтересів над державними;
- залучення іноземних держав до вирішення внутрішніх проблем;

Безпосередніми наслідками поразки Української революції були значні демографічні втрати, територіальний розкол, звуження сфери впливу національних державних структур.

ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

Гетьманування Івана Мазепи

Почав своє правління як політик промосковської орієнтації. Підписав так звані «Коломацькі статті», які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію. Сприяє формуванню аристократичної верхівки українського суспільства, прагне тим самим створити опору для розбудови станової держави західноєвропейського зразка. Соціальна політика гетьмана не відповідає інтересам широких верств начислення і викликає соціальне напруження. Під час Північної війни, не одержавши необхідної підтримки з боку Петра I укладає угоду зі Швецією, яка передбачає відновлення незалежності України. Зазнає поразки.

Після смерті І. Мазепи (1709 р.) гетьманом в еміграції стає **П. Орлик**. Укладає зі своїми виборцями та запорозькими козаками договір, який дістав назву «*Конституція прав і вольностей Війська Запорозького*», або Бендерська конституція. *Основні положення*: обмеження самовладдя гетьмана; розширення демократичних засад в суспільстві (створення своєрідного козацького парламенту – загальної Ради, яка має збиратися тричі на рік); чітке розмежування військового скарбу та особистих фінансів гетьмана; повернення Запорізькій Січі традиційних вольностей і прав; підтвердження прав та привілеїв містам; помітне обмеження соціальної експлуатації. Проте реалізувати Конституцію на практиці не вдалося.

Обмеження автономії Гетьманщини

У 1708 р. гетьманом обрано І. Скоропадського, якого у **1722 р.** змінив П. Полуботок. *Характерні риси*: обмеження влади гетьмана та контроль за нею; економічні утиски; експлуатація демографічного потенціалу; культурні обмеження; наділення російських поміщиків українськими землями, поява значних непідконтрольних гетьманові територій. В **1722 р.** засновано **Малоросійську колегію**, яка контролює фінанси, стежить за стосунками старшини та козацтва, приймає від населення скарги на українські суди.

Після смерті Петра I у 1727 р. скасовано Малоросійську колегію, гетьманом обрано **Д. Апостола** (1727-1734). *Характерні риси*:

- часткове повернення Україні її прав та свобод;
- ревізія землеволодіння (Генеральне слідство про маєтності), яка дала змогу поповнити земельний фонд;
- реформа судочинства; повернення під владу гетьмана Києва;
- зменшення переселення селян на Правобережжя.

Після смерті Д. Апостола прийнято рішення нового гетьмана не обирати, всю повноту влади передати органу, який називається «*Правління гетьманського уряду*»:

- свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя;
- русифікація населення;
- терор «Темної канцелярії»;
- експлуатація матеріальних та людських ресурсів.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. є тотальний, безперервний наступ самодержавства на права України, обмеження української автономії.

У 1750 р. останнім гетьманом обрано брата імператриці Єлизавети **К. Розумовського**:

- уповільнення, але не припинення наступу на українську автономію;
- ліквідація митного кордону між Гетьманщиною та Росією;
- перехід Києва під пряме імперське правління;
- заборона переходу селян без згоди пана;
- скликання з'їздів старшин – Генеральні Збори, які мають тенденцію до перетворення на шляхетський парламент.

У період 1764-1783 рр. завершується ліквідація української автономії:

- створення *Другої Малоросійської колегії*;
- знищення у **1775 р.** Запорозької Січі;
- ліквідація у **1781 р.** полкової системи на Гетьманщині;
- утворення намісництва за російським зразком;
- юридичне оформлення у **1783 р.** кріпацтва;
- зрівняння української знаті в правах з російською («Жалувана грамота дворянству»).

Правобережна Україна наприкінці XVII – у XVIII ст.

Після поразки Української революції Правобережжя стає об'єктом територіальної експансії Польщі, Росії та Туреччини. На початку 18 ст. Польща встановлює контроль за цим краєм і відновлює шляхетські порядки. Це призводить до заворушень.

1702-1704 – повстання під проводом фастівського полковника С. Палія. Прагнув добитися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, але зазнав невдачі.

Після поразки І. Мазепи система міжнародних договорів 1711-1714 рр. остаточно визнає права Польщі на володіння Правобережжям. *Характерні риси політики Польщі на Правобережжі*: поділ земель регіону на воєводства; створення польською шляхтою в межах своїх володінь слобод, в яких селяни на деякий час звільняються від податків. У той же час запровадження виконання панщини та податків після закінчення пільгових років; посилення наступу уніатів на права православних викликали значне соціальне напруження на Правобережжі, наслідком якого стала *Гайдамаччина*.

Етапи Гайдамаччини.

1734 – 1738 - повстання на чолі із сотником Верланом. *Привід*: вступ на територію Правобережжя російських військ, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Населення пов'язує це з намірами імператриці Анни допомогти українському населенню у боротьбі із шляхтою. Виступ охопив Київщину, Поділля, Волинь. Наприкінці 1738 р. польські та російські війська розгромили повстання

1750 – повстанці на чолі із О. Письменним та М. Сухим протягом року контролюють землі Брацлавщини, Київщини, Східного Поділля. Проте спільними зусиллями польських та російських військ повстання придушене.

1768 – «**Коліївщина**», найвищий етап в розвитку гайдамацького руху. Привід – активний наступ уніатів на права православних на Київщині. Під тиском Росії польський король Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння в правах з католиками віруючих православної та протестантської церков. Значна частина польської шляхти негативно ставиться до цього, створює збройні союзи – конфедерації – та оголошує хрестовий похід проти православних. Польський уряд з метою приборкати шляхту звертається за допомогою до Росії. На Правобережжя вводяться російські війська. Це викликає розгортання та поглиблення національно-визвольного та антифеодального селянсько-козацького виступу на Правобережжі під проводом М. Залізняка та І. Гонти. Катерина II, розуміючи, що гайдамацький рух може призвести до підйому антифеодальної боротьби на теренах Російської імперії, допомагає Польщі придушити повстання.

Доля земель Правобережжя.

1793 – другий поділ Польщі. До Росії відходять Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.

1795 – третій поділ Польщі. До Росії відходить Західна Волинь.

Соціально-економічний розвиток наприкінці XVII - у XVIII ст.

Сільське господарство. Залишається стрижнем тогочасної економіки. Земельна власність служить для правлячих верств економічною основою їх панування. *Форми старшинського володіння:* 1) приватно-спадкова (не залежала від службового становища) та тимчасово-умовна (землі видаються на службу на певний строк). У XVIII ст. відбувається процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності, збільшення земельної власності російських поміщиків. *Характерні риси соціально-економічного становища козацтва:* обмеження їх прав з боку старшини, виконання окрім військової служби інших повинностей, деградація козацьких господарств, і, як наслідок, вихід їх з козацького стану. *Характерні риси становища селянства:* обмеження прав, значне збільшення феодальної ренти (до 5-6 днів на тиждень), узаконення (**1783 р.**) закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині.

Тенденції розвитку аграрного сектору: підвищення родючості ґрунтів; зростання зернового господарства; збільшення асортименту сільськогосподарських культур; розширення площ садів; розвиток племінної та селекційної діяльності у тваринництві; поглиблення спеціалізації різних регіонів; зростання товаризації сільського господарства.

Ремесла та промисли. Урбанізація. *Характерні риси:* розширення спектра ремісничих спеціальностей (наприкінці XVIII ст. – близько 300); поглиблення спеціалізації ремесел (34 спеціальності з деревообробки, 25- будівельної справи); залучення ремесла до процесу товарно-грошових відносин. *Провідні промисли:* млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. На базі ремесел та промислів поступово формується *мануфактурне виробництво*, які ґрунтуються на примітивній механізації та розподілі праці. Найбільш активно процес виникнення

мануфактур проходив у текстильній та паперовій промисловості. Центрами розвитку ремесла, торгівлі стають міста, відбувається процес *урбанізації* (XVII ст. – на Лівобережній Україні понад 10 міст та містечок, XVIII ст. – 200).

Товарно-грошові відносини. Торгівля. *Фактори*, що стимулюють розвиток товарно-грошових відносин: поглиблення поділу праці, поступова диференціація земель на промислові та землеробські зони, урбанізація. Основні *місця торгово-грошових операцій*: ярмарки, базари, торги. Найбільшими центрами торгівлі були Київ, Ромни, Ніжин, Харків, Суми, Львів. *Значення* системи внутрішньої торгівлі: забезпечувала економічний зв'язок між містом і селом, стимулювала спеціалізацію окремих регіонів, створювала передумови для формування національного ринку. *Зовнішня торгівля*: ведеться в основному з Туреччиною, Пруссією, Італією, Індією, Молдавією.

Розвиток культури, науки, освіти України наприкінці XVII – у XVIII ст.

Фактори впливу на культурні процеси в Україні: українська революція 1648-1676 рр., розвиток буржуазних відносин, загальноєвропейські ідеї та процеси періоду пізнього ренесансу, доби реформації, часів просвітництва.

Освіта. *Школи*: у середині XVII ст. на території Гетьманщини одна школа припадає на 1 тис. чол., на Слобожанщині – 2,5 тис. осіб. Провідну роль відігравали сільські громади, які своїм коштом утримували вчителів, дбали про шкільні приміщення. *Середні освітні заклади*: ключову роль відіграють колегіуми (Чернігівський, Харківський, Переяславський), які готують служителів релігійного культу, державних службовців та вчителів початкових класів. *Вища освіта*: Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. одержала статус і права академії) за змістом та організацією навчального процесу не поступається європейським університетам. На початку XVIII ст. в ній навчається близько 2 тис. студентів, вона є кузницею кадрів для піднесення освіти та культури не лише в українських землях, але й в інших слов'янських країнах. Найвідоміші діячі, керівники Києво-Могилянської колегії: Інокентій Гізель, Феофан Прокопович. *Освіта на Правобережжі*: наступ католицизму призводить до занепаду братських шкіл, підтримуються лише єзуїтські та уніатські школи, які стають засобами асиміляції місцевого населення. Діяльність Львівського університету (заснований 1661 р.) суворо регламентується, навчання ведеться латиною.

Книгодрукування. Є фундаментальною засадою розвитку освіти, науки та культури. Наприкінці XVII-XVIII ст. в українських землях діє 13 друкарень, провідну роль відіграє друкарня Києво-Печерської лаври. Запроваджується гражданський шрифт, який звільняє світську літературу з під впливу церкви, а також сприяє розвитку народної літератури та мови. *Мовна політика*: з кінця XVII ст. у Польщі українська мова виключається з адміністративного вжитку, зберігається лише в церковній сфері; з другої половини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині всі освітні заклади переходять на російську мову.

Наука. Предметом наукових студій стали астрономія, математика, медицина, географія. *Природничі науки, математика*: І. Галятовський досліджує фізичні явища, Ф. Прокопович підготував ряд підручників з арифметики та геометрії.

Медицина: з 1787 р. в Єлисаветграді відкривається перша медична школа, запроваджуються щеплення проти віспи. *Суспільні науки:* з'являються фундаментальні *історичні твори* («Літопис Самовидця», літописи Г. Грабянки та С. Величка); в галузі *філософських наук* найбільший внесок роблять Ф. Прокопович та Г. Сковорода («Сад божественних пісень», «Басні Харковскія» - критикує соціальну нерівність, звеличує трудящу людину).

Література. В 1798 р. видано поему Котляревського «Енеїда» - перший твір української літератури, написаний народною мовою.

Театр. У межах традиційної шкільної драми виникають невеличкі п'єси – інтермедії. Показують складні проблеми суспільного життя засобами сатири та гумору, вивели на сцену українську пісню та мову. У другій половині XVIII ст. в Україні зароджується професійний театр, а з 1798 р. у Харкові виникає перший театр з постійною трупою.

Музика. Найвідоміші представники – Дмитро Бортнянський (1751 – 1825 рр.), Максим Березовський (1745 – 1777рр.), Артемій Ведель (1767 – 1808 рр.). Поширення набувають романси («Всякому городу нрав і права» Г. Сковороди, «Дивлюся я на небо» М. Петренка, «Їхав козак за Дунай» С. Климовського).

Архітектура. Використовується стиль бароко, який характеризується урочистістю, пишністю, динамічністю композиції (Андріївська та Покровська церкви у Києві, Троїцький храм у Чернігові, церква с. Юра у Львові).

Особливості культурного розвитку: урізноманітнення форм культурного життя; витіснення у сфері культури релігійних підвалин світськими; помітний вплив європейських культурних процесів та тенденцій; певна деформація культурного розвитку після втрати національної державності.

ТЕМА 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Промисловий переворот та зародження ринкової економіки

Тенденції промислового розвитку.

1. Бурхливе зростання кількості промислових підприємств. В 1793 р. в Україні 200 підприємств, в 1830 – 649.

2. Промисловий переворот, запровадження нової техніки та технології. Відбувається перехід від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, ручна праця замінюється машинною, широко запроваджуються парові двигун.

3. Збільшення ролі вільнонайманої праці. Нові машини та технології вимагають якісно нової робочої сили – дисциплінованої, кваліфікованої, зацікавленої в результатах праці.

4. Виникнення нових галузей промисловості. З'являються кам'яновугільна, машинобудівна, цукроварна галузі.

5. Поступове переміщення промислових підприємств із сіл в міста. Якщо до середини 40-х років $\frac{3}{4}$ підприємств належали поміщикам і розташовувалися переважно в селах, то надалі вони будуються в містах.

6. Формування спеціалізації районів на виробництві певної сільськогосподарської продукції. Донбас перетворюється на центр кам'яновугільної промисловості, Правобережжя – цукроваріння.

Тенденції розвитку сільського господарства.

1. Домінування поміщицького землеволодіння, яке знаходиться в кризовому стані (технологічний застій, неефективне екстенсивне господарювання, зниження прибутків).

2. Посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація. Селянство ділиться на 2 групи – поміщицькі та державні, які експлуатуються шляхом відробіткової, грошової та натуральної ренти. Характерною особливістю є зростаюче обезземелення селян, форсований наступ поміщиків на селянські землі.

3. Застосування застарілих способів ведення господарства. Застосовуються ті ж самі знаряддя праці, як і століття тому. Традиційними залишаються системи обробки землі: трипілля на Правобережжі, перелогова система – на Півдні, комбінація цих систем – на Правобережжі. Характерними є часті неврожаї та голод.

4. Поява в аграрному секторі надлишків робочої сили. З метою її вирішення поширення набуває система заробітчанства, переселення селян в Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ.

5. Руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва. Великі латифундії Правобережної та Південної України швидко пристосовуються до товарно-грошових відносин, починає формуватися заможна селянська верхівка, розширюється сфера застосування вільної праці, поглиблюється галузева спеціалізація.

Розвиток національного руху.

Поширення на Україну російського та польського руху

Суспільний рух у першій половині XIX ст. розгортається у руслі боротьби за національне та соціальне визволення.

Селянський рух. Виникає як протидія посилення експлуатації селянства і знаходить прояв в пасивних та активних формах: скарги на поміщиків в урядові установи, відмова відбувати панщину, платити оброк, непокоря місцевим та центральним офіційним властям; знищення панського реманенту; збройний опір; організація масових відкритих повстань. Найбільш масові прояви: **1829 р.** – повстання в Шебелинській слободі на Харківщині, 20-і – 30-і роки – народні виступи під проводом У.Кармалюка на Поділлі, **1855 р.** – *Київська козаччина*, **1856 р.** – *«Похід в Таврію за волей»*.

Масонський рух. Виникнення масонський лож відображає західноєвропейські тенденції, вони є організаційними формами об'єднання опозиційно настроєної ліберальної еліти. *Причини* поширення масонства: ідеї Великої Французької революції, Просвітництва, війна 1812 р. *Основні масонські організації:* 1817 р. з'являється ложа «Вмираючий сфінкс» (Харків), 1818 р. – «Понт Євксинський» (Одеса), «З'єднані слов'яни» (Київ), «Любов до істини» (Полтава) *Мета масонства:* створення всесвітнього наднаціонального братства, тому типовою рисою українського масонства є переважання інтернаціонального над національним. У той же час масони Правобережжя виступають за відновлення Польської держави, в межі якої входила ю і Україна.

Декабристський рух. *Причини виникнення:* криза феодално-кріпосницької системи, зростання невдоволення політикою самодержавства.

Основні декабристські організації:

1816 – в Петербурзі виникає «*Союз порятунку*», дворянська політична організація, яка ставить за мету шляхом воєнного державного повороту встановити конституційну монархію та скасувати кріпосне право.

1818-1821 – в Москві та Петербурзі діє таємна організація «*Союз благоденства*». *Мета:* завоювання політичної влади, проведення широкої пропагандистської роботи серед народних мас.

1821 – в Тульчині виникає нова таємна організація – «*Південне товариство*» (лідери: П. Пестель, С. Волконський, брати Муравйови-Апостоли).

1822 – у Петербурзі виникає «*Північне товариство*» (лідери: М. Муравйов, С. Трубецької, М. Бестужев, М. Лунін).

1823 – у Новограді-Волинському виникає «*Товариство об'єднаних слов'ян*» (лідери: брати А. та П. Борисови, Ю. Люблінський, І. Горбачевський), яке в 1825 р. об'єднується з «*Південним товариством*»

Цілі «Південного» та «Північного» товариств: повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу. *Засіб:* воєнний поворот. *Програмні документи:* «Конституція» М. Муравйова та «Руська Правда» П. Пестеля. *Основні положення:* 1) «Конституція» М. Муравйова: встановлення конституційної монархії, запровадження майнового виборчого цензу, поділ Росії на 13 федеративних штатів; 2) «Руська правда» П. Пестеля: проголошення Росії

республікою, встановлення диктатури Тимчасового уряду, запровадження загального виборчого права для всіх чоловіків, які досягли 20 років.

14 грудня 1825 – у Петербурзі відбувається виступ «Північного товариства», який зазнає поразки.

29 грудня 1825 – в Україні відбувається повстання Чернігівського піхотного полку, яким керують члени «Південного товариства». Зазнає поразки.

Після придушення повстання декабристів політичне життя в Україні на деякий час завмирає, хоча революційні ідеї пропагуються в Харківському університеті (1826 – 1827) та Ніжинській гімназії вищих наук (1827 – 1830).

Польський рух. У 1830 – 1831 рр. відбувається національно-визвольне повстання поляків проти царського режиму, яке було викликане активним наступом самодержавства на автономні права Королівства Польського. Формально проголосили гасло «За вашу і нашу свободу», але на практиці не сприяли його реалізації: не йшли на поступки в соціальному питанні – скасуванні кріпосного права для українських селян, і в національному – наданні автономії Правобережній Україні. Повстання не було підтримано українським населенням, зазнало поразки.

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Внаслідок першого та третього поділів Польщі до складу Австрійської імперії входить Галичина, а з **1775 р.** під владою імператора опинилася і Буковина. Разом з Закарпаттям, яке з XVII ст. перебуває у складі Угорського королівства, під владою Габсбургів знаходиться значна територія.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II. Були здійснені на території імперії в **70-х – 80-х рр. XVIII ст.** Базувалися на ідеях освіченого абсолютизму. Були здійснені реформа управління, військова, релігійна реформи, ліквідована особиста залежність селян від панів, сільським громадам надані права самоврядування. Відповідно до релігійної реформи церква підпорядковується державі, зрівняно у правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви. Проголошена загальна середня освіта, створено широку мережу шкіл.

Період реакції. Після смерті Йосифа II (1790 р.) починається період *контрреформ*. Майже повністю відновлено права та привілеї поміщиків, посилюється експлуатація селян, що призводить до деградації селянських господарств, їх прогресуючого обезземелення. Колоніальна політика Австрійської імперії передбачала перетворення західноукраїнського краю на джерело сировини та дешевої робочої сили. Саме тому порівняно з іншими землями Австрійської імперії промисловість розвивається уповільнено, економічний розвиток гальмується.

Соціальні рухи. Дії австрійського уряду, спрямовані на посилення експлуатації селян, сваволя поміщиків викликають зростання соціального напруження суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. На Закарпатті та Галичині розгортається опришківський рух, у Північній Буковині під проводом Л. Кобилиці в 1843-1844 рр. відбувається масовий виступ селян, які відмовилися від панщини, переобрали сільську старшину, виступили за відкриття українських шкіл.

Національний рух. Реформи Марії-Терези та Йосифа II сприяють пробудженню національного життя в українських землях, в якості носіїв української національної ідеї виступає духовенство. На початку 30-х рр. у Львові виникає напівлегальне демократичне-просвітницьке та літературне угруповання *«Руська трійця»* на чолі з М. Шашкевичем, І. Вагилевичем та Я. Головацьким. *Мета:* піднесення статусу української мови, розширення сфери її вжитку, пробудження національної самосвідомості народу. Піком діяльності став вихід у **1836 р.** збірника *«Русалка Дністровая»*. *Головні ідеї збірника:* заклик до поновлення єдності українського народу; уславлення борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності.

Революція 1848-1849 рр. Поклала початок ряду кардинальних перетворень в імперії, в тому числі і на західноукраїнських землях. У Галичині в квітні 1848 рр. скасовується кріпосне право, яке, хоча і не ліквідувало економічної залежності селянина від феодала, все ж таки дало йому особисту свободу. У травні **1848 р.** у Львові виникає громадсько-політична організація - *Головна Руська рада*, яка вимагає розширення політичних свобод та поступок у культурній сфері. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті представленні і українці, які вимагають поліпшення становища селян та ліквідації національної дискримінації. Але в умовах наступу реакції вже в березні 1849 р. розпущено парламент, а через 2 роки і Головну Руську раду.

Розвиток культури. Національне відродження в Україні

Сутність національного відродження: відновлення різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної) буття народу після їхнього занепаду; зростання уваги до проблем, явищ та процесів, які є національно значимими, але у попередні роки свідомо чи несвідомо гальмувалися або замовчувалися. Початок національного відродження в Україні: кінець XVIII – початок XIX ст.

Прояви: активне збирання та публікація історичних джерел і пам'яток історичної думки, видання журналів та альманахів, створення історичних товариств, написання узагальнюючих праць з історії України («Історія Русів» анонімного автора, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського).

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) – грудень 1845 – березень 1847 рр., Київ.

Засновники товариства: В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш. Зв'язки з Кирило-Мефодіївським товариством підтримували ще близько 100 чоловік.

Програма товариства: «Книга буття українського народу або закон Божий», «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія».

Основні програмні положення:

- 1) створення демократичної федерації християнських слов'янських республік;
- 2) знищення царизму та скасування кріпосного права та станів;
- 3) утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод для громадян;
- 4) досягнення рівності у правах на розвиток національної мовами, культури та освіти всіма слов'янськими народами;

5) поступове поширення християнського ладу на весь світ.

Історичне значення національного відродження: пробудження в народі національної свідомості, усвідомлення ним своєї самобутності, початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України; формулювання основних постулатів українського національного відродження.

ТЕМА 9. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Реформи 1860-1870-х рр. та модернізаційні процеси в Україні

У середині ХІХ ст. Російська імперія переживає глибоку суспільну кризу. Характерні *ознаки кризи*: занепад поміщицьких маєтків; посилення експлуатації селян; панування екстенсивних методів господарювання; стримування розвитку підприємництва; наростання соціального напруження в суспільстві; посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Після поразки у Кримській війні царський уряд починаю займатися розробкою модернізаційного курсу.

Сутність модернізації. Під *модернізацією* розуміється оновлення удосконалення, перетворення відповідно до сучасних вимог економіки, технічне та технологічне переобладнання економічної сфери. *Характерні особливості наздоганяючої модернізації* (російський варіант): поява нових прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції знизу, а силовій модернізації – «революції згори»; вибіркоче, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі технологій та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей; збереження на тривалий час багатоукладності економіки; ускладнення соціальних та політичних проблем.

Реформи в Росії:

Аграрна реформа 1861 р. Сутність: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків; створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею та визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів. Мала половинчастий характер: поміщики захоплюють значну частину селянських земель, що були в їхньому користуванні до реформи, зберігається сільська община, зростає заборгованість селян перед державою за надану позику (викупні платежі).

Земська реформа 1864 р. Сутність: створення органів місцевого самоврядування – *земств*, які контролюють місцеве господарство, народну освіту, благоустрій, медичне обслуговування.

Судова реформа 1864 р. Сутність: встановлення безстановості судочинства, незалежності судів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін, запровадження суду присяжних у карному судочинстві.

Військова реформа 60-х-70-х років. Сутність: заміна рекрутської повинності, скорочення терміну військової служби до 6-7 років, заборона тілесних покарань.

Суперечливість реформ: провівши важливі реформи, заклавши тим самим основи громадянського суспільства, царизм не зробив останнього кроку – не змінив політичну систему (не проголосив конституції і не скликав парламент).

Розвиток громадівського руху

Модернізаційні реформи в певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки суспільної активності, стимулювали піднесення суспільного руху.

Народницький рух. Заснований вихідцями із дворянської та різночинської інтелігенції. *Сутність поглядів:* вважаючи капіталістичний шлях розвитку для

Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність переходу до артільно-общинного методу організації суспільства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. *Ідеологи народницького руху*: П. Лавров, М. Бакунін, П. Ткачов. *Методи досягнення суспільного ідеалу*: пропаганда та підготовка революції, бунт, індивідуальний терор. Найбільш впливовим народницькими організаціями були «Народна воля» та «Чорний переділ».

Соціал-демократичний рух. *Сутність поглядів*: в основі лежить марксистська ідеологія, яка базується на теорії класової боротьби, вірі у всесвітньо-історичну роль пролетаріату як творця нового, комуністичного суспільства. *Ідеологи соціал-демократії в українських землях*: М. Зібер, С. Подолинський. *Метод* досягнення суспільного ідеалу – народна революція, рушійною силою якої є пролетаріат. Соціал демократичний рух набуває поширення у **80-х- 90-х роках XIX ст.** у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, де марксистські гуртки займаються пропагандою та агітацією і намагаються налагодити зв'язок з робочим рухом.

Ліберальний рух. В Україні формується в основному на основі земської ліберальної опозиції. *Сутність поглядів*: ідея побудови економіки за законами вільного ринку, конкуренції; держава має бути правовою, оберігати демократичні права особи та мінімальною мірою втручатися в економічну сферу; ідеальна форма правління – конституційна монархія. *Ідеологи лібералізму*: І. Петрункевич, І. Шраг. Основними формами роботи лібералів були створення опозиційної преси, організація банкетів, на яких приймаються петиції до царського уряду з вимогою встановлення в Росії конституційного ладу.

Національний рух. Був започаткований ще в **1859 р.**, коли в Петербурзі було створено першу українську *громаду* – мала на меті сприяти розвитку народної освіти, поширенню національної ідеї. На початку 60-х років громади виникають у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. *Ідеологи громадівського руху*: М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Т. Рильський, Після прийняття *Валуєвського указу 1863 р.*, який обмежив сферу використання української мови, громадівський рух йде на спад. Лише на початку 70-х років громадівський рух знов активізується. *Ідеологи*: В. Антонвоич, М. Драгоманов, П. Чубинський. Орієнтувалися на легальну культурницьку діяльність, в основі політичної програми лежить вимога перетворення Росії на федерацію та надання широкої автономії Україні. Після прийняття *Емського указу 1876 р.*, який заборонив друкування літератури українською мовою, громадівський рух занепадає.

Значення суспільних течій та рухів. Незважаючи на малочисельність, неорганізованість, нечіткість програмних установок, слабкий зв'язок з масами, суспільні течії та рухи другої половини XIX ст. були місцем концентрації інтелектуальних сил, центрами осмислення суспільного розвитку, осередками майбутніх масових рухів.

Соціально-економічний розвиток у пореформений період

Сільське господарство. Перехід аграрного сектору на капіталістичні рейки здійснюється двома шляхами – *прусським* (передбачав уповільнене вростання поміщицького господарства в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства) та *американським* (ліквідація поміщицького землеволодіння та швидко

зростання фермерських господарств). *Характерні ознаки розвитку аграрного сектору:*

- сформувався досить високий рівень концентрації землі;
- відбувся перерозподіл земельної власності, що йде по лінії переходу від становості до безстановості;
- з'являється низка прогресивних тенденцій – застосування техніки в землеробстві, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ, поліпшення структури посівів.

Ці зрушення дають можливість Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не лише загальноросійського, але й світового значення.

Промисловість. У 60-80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот, суть якого полягала в переході від мануфактури до фабрики, від ручної праці – до застосування парових двигунів та машин. *Особливості розвитку промисловості:*

- перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії;
- більш швидкі, порівняно із загальноросійськими, темпи розвитку індустрії;
- високий рівень концентрації виробництва;
- значний вплив іноземного капіталу;
- структурна та територіальна диспропорційність;
- формування економіки України як складової частини економічного простору Російської імперії.

Соціальна структура. Поряд із традиційними станами феодального суспільства – селянством та поміщиками, виникають нові класи – *пролетаріат та буржуазія*. *Особливості українського пролетаріату:* більш пізній час формування та виходу на політичну арену; надзвичайно високий ступінь концентрації на виробництві; важке економічне становище та політичне безправ'я; багатонаціональний склад. *Особливості української буржуазії:* тісний зв'язок з поміщицьким землеволодінням; підконтрольність урядові; багатонаціональний склад.

У другій половині XIX ст. формується *інтелігенція* – специфічна верства населення, яка, не маючи приватної власності, займалася не фізичною, а розумовою працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. *Особливості української інтелігенції:* у пореформений період стає більш неоднорідною, в її складі зростає частина різночинного елементу; переважна більшість інтелігенції неукраїнського походження; питома вага власне української інтелігенції на селі значно більше, ніж в місті.

Українська культура в другій половині XIX ст.

Буржуазні реформи розширюють межі культурно-просвітницької діяльності, створюють нові умови для позитивних зрушень у культурі. У той же час контрреформи в Російській імперії на деякий час блокують діяльність національної інтелігенції.

Освіта. В 1864 р. царизм проводить освітню реформу, суть якої полягає в створенні єдиної системи освіти. Початкову освіту дають початкові *народні*

училища, середню – класичні та реальні гімназії (з кінця XIX ст. – реальні училища). Фахівців з вищою освітою готують Харківський, Київський та Новоросійський університети, ряд вищих спеціальних технічних, педагогічних, медичних закладів.

Наука. Основними осередками науки є університети та *наукові товариства* – Харківське, Київське товариства дослідників природи, Київське фізико-математичне товариства, Історичне товариство Нестора Літописця в Києві. *Природничі та технічні науки:* математик О. Ляпунов створив теорію стійкості та руху механічних систем, хімік М. Бекетов – засновник фізичної хімії, зоолог І. Мечніков заклав підвалини мікробіології, фізіолог І. Сеченов стає засновником фізіологічної школи. *Історичні науки:* М. Костомаров та В. Антонович стають основоположниками народницького напрямку в історіографії, здійснюється значна робота із збирання та публікації історичних джерел. *Мовознавство:* мовознавець О. Потебня започаткував психологічний напрямок у вітчизняному мовознавстві, займався проблемами загального мовознавства та діалектології.

Література. Найвідомішими представниками української літератури є І. Франко, П. Куліш, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький та ін. *Характерні риси розвитку української літератури:* різноманітність художніх напрямків; розробка індивідуальних стилів письменства; поява нових тем та проблематики; демократизація та гуманізація літератури; ускладнення художніх форм; політизація літературної творчості.

Театр. Значних успіхів досягає як професійне, так любительське театральне мистецтво. Найвідомішими діячами, реформаторами українського театру є М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий. У 1882 р. в Єлисаветграді М. Кропивницьким створюється перша українська професійна трупа, до складу якої увійшли М. Заньковецька, М. Садовський, І. Бурлака.

Музика. У 1862 р. С. Гулак–Артемівський створює першу національну українську оперу – «Запорожець за Дунаєм». Найпомітніша постать в музичному житті – М. Лисенко. Обробив та опублікував понад 600 народних пісень, заклав основи музичної фольклористики. Значний внесок у розвиток національної музики роблять М. Вербицький, А. Вахнянин, П. Ніщинський.

Образотворче мистецтво. Український живопис представлений різними жанрами: побутовим (Л. Жемчужников, І. Соколов, М. Пимоненко), пейзажним (С. Васильківський, А. Куїнджі, В. Орловський), портретним (К. Костанді, Є. Буковецький).

Архітектура. В західноукраїнських землях панує «віденське бароко» (Будинок Галицького сейму, Музей етнографії та художніх промислів, будинок залізничного вокзалу у Львові), у Києві – «французьке відродження» (Український драматичний театр імені І. Франка, оперного театру).

Поява модерністської течії в українській культурі на межі XIX та XX ст.

Модернізм – художньо-естетична система, яка виникла на межі XIX-XX ст. і знайшла прояв у експресіонізмі, кубізмі, футуризмі, конструктивізмі, сюрреалізмі.

Модернізм у літературі. Представники: М. Вороний, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Черемшина. Поєднують в своїй творчості традиційний для вітчизняної літератури етнографізм із новітніми європейськими здобутками – символізмом та психоаналізом. Характерною рисою українського варіанту модернізму в літературі є романтизм.

Модернізм в архітектурі. Виявився в геометрично чітких лінях споруд, динамічності їхніх форм. В цьому стилі побудовано залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова. Мета модерністів: забезпечити максимальну функціональність будівлі, зберігши при цьому чіткість у лінях фасаду.

Модернізм у скульптурі. Представники: М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, О. Архипенко. Для творчості характерні контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм.

Особливості модернізму в Україні: носив слабовиражений характер, виявлявся лише у творчості окремих митців, являв собою спробу подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури.

ТЕМА 10. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Утворення монополістичних об'єднань в Україні

Рубіж XIX-XX ст. характерний в Україні завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації. *Сутність індустріалізації*: розбудова крупної машинної індустрії, якісні зміна структури господарства (промисловість має переважати над сільським господарством).

Особливості промислового розвитку:

- значний рівень концентрації виробництва (особливо металургійної, цукроварної);
- утворення монополій (синдикати «Продамет», «Продуголь», «Продвагон», «Трубопродажа», які контролювали більшу частину ринку);
- значний вплив іноземного капіталу (західну буржуазію приваблюють величезні природні багатства, дешева робоча сила, високі норми прибутку);
- нерівномірний розвиток регіонів України (Південь та Схід швидко переходять на капіталістичні рейки, розвивають промисловість; південно-західний регіон орієнтується переважно на аграрний сектор);
- спеціалізація районів (Донбас стає центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізородної);
- вищі, порівняно із загальноросійськими, темпи промислового розвитку.

Особливості аграрного розвитку:

- збереження позицій великих поміщицьких латифундій, масовий продаж поміщиками, які не пристосувалися до буржуазних відносин, своїх володінь;
- посилення майнової диференціації селянства (1917 р. частка заможних господарств становить 5%, а безземельних та малоземельних – 80%).

Створення політичних партій Наддніпрянщини

Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. діяльність українського національного руху помітно активізується, поглиблюється розкіл між українською інтелігенцією старшого та молодшого поколінь, розгортається процес самовизначення утворених політичних осередків.

1900 – у Харкові створено першу на східноукраїнських землях українську політичну організацію – *Революційну українську партію (РУП)*, найбільш активними діячами якої стають Д. Антонович, Б. Камінський, М. Русов. Програмний документ – брошура «*Самостійна Україна*» М. Міхновського. Базові принципи цього твору: патріотизм, радикалізм, категоричність, ставка на силові методи вирішення національного питання. Створення РУП – уособлення процесу політизації національного руху. Осередки РУП створюються в ряді міст України та Росії. Методи діяльності організації: пропаганда та агітація. Об'єкт пропаганди – селянство.

1902 – розкіл РУП, створення махновцями *Української національної партії (УНП)*.

1903 – відмежування від РУП групи на чолі з Б. Ярошевським, яка створює *Українську соціалістичну партію (УСП)*.

1904 – частина рупівців на чолі з М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським створює *Українську соціал-демократичну спілку*, яка невдовзі входить до *Російської соціал-демократичної робочої партії*.

1905 – РУП трансформується у *Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)* на чолі з М. Поршем, В. Винниченком, С. Петлюрою. Партія стоїть на позиціях органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом.

1905 – утворення *Української демократично-радикальної партії (УДРП)* на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим, Є. Чикаленком. Партія стоїть на ліберальних позиціях і обстоює встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ, надання Україні автономії.

Характерні риси суспільних рухів – абсолютна перевага лівих національно-соціалістичних сил, орієнтація на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямків.

Події революції 1905-1907 рр. в Україні

Рубіж XIX-XX ст. позначився не лише суттєвими соціально-економічними змінами, але й радикальними суспільно-політичними зрушеннями, найвищим проявом яких стала революція 1905-1907 рр.

Причини революції: невирішеність аграрного питання, посилення експлуатації робочого класу, прагнення буржуазії брати участь в реалізації державної влади, національний гніт, відсутність демократичних свобод.

Етапи революції.

I етап – піднесення (січень-жовтень 1905 р.). Особливості:

- наростання масової боротьби, посилення її політичного характеру (у жовтневому політичному страйку в Росії взяло участь понад 2 млн. осіб, з них в Україні – 120 тис.);
- політизація народних мас;
- активізація процесу самоорганізації суспільства (утворення політичних партій, рад, профспілок);
- поширення хвилі заворушень серед селян та армії (повстання на броненосці «Потьомкін», погроми та підпали поміщицьких маєтків на селі);
- переплетення та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольного рухів (значне поширення фронту боротьби проти самодержавства, територіальна поширеність, тривалість).

II етап - «кульмінація» (жовтень-грудень 1905 р.). Особливості:

- коротка стабілізація в країні та певне розмежування політичних сил після публікації царського Маніфесту 17 жовтня (в маніфесті декларувалися політичні свободи права та свободи,);
- діалог та легальна взаємодія між опозицією та владними структурами (ведеться в рамках скликаних царизмом I та II Державних дум; Українська думська громада обстоює право України на політичну автономію, українізацію школи, судочинства, місцевих адміністративних органів);

- активне формування багатопартійної системи (значне чисельне зростання партій есерів, більшовицької та меншовицької фракцій РСДРП, Українська соціал-демократична робоча партія, Українська партія соціалістів-революціонерів);
- посилення пропаганди та агітації лівих партій – більшовиків та есерів;
- організація лівими силами хвилі збройних повстань у грудні 1905 р (Харків, Горлівка, Катеринослав).

III етап – «спад» (січень 1906 – червень 1907 р.). Особливості:

- посилення репресій (каральні експедиції, арешти, обшуки);
- помітне збільшення масштабів та інтенсивності робітничих ст. райків та селянських виступів;
- перехід більшості політичних партій у підпілля;
- поширення серед революціонерів терористичних форм боротьби (головними об'єктами терору стають представники уряду, місцевої адміністрації, співробітники поліції);
- спроби опозиції продовжити боротьбу парламентськими методами у стінах Державної думи (у червні 1907 р. II Державну думу було розпущено).

Посилення національного гніту в Наддніпрянській Україні у 1907-1914 рр.

Трет'ю червневий виборчий закон, що надавав абсолютну перевагу поміщикам та крупній буржуазії, зводив нанівець проголошену 1905 р. демократію та починає наступ *реакції*.

Характерні риси реакції:

Введення на значній частині території України стану посиленої охорони.

Прояви: заборона зборів і нарад, зростання кількості арештів, масові заслання без суду та слідства, діяльність воєнних судів за спрощеною формою судочинства, заборона значної кількості демократичних видань.

Утиски в культурній сфері, посилення національного гніту. Прояви: заборона студентам брати участь в будь-яких зібраннях, ліквідація автономії вузів, заборона викладання українською мовою, закриття українських клубів, наукових товариств, культурно-освітніх організацій, періодичних видань.

Земельна реформа Столипіна та її вплив на Україну

Революція 1905 р. довела, що аграрне питання з питання економічного переросло в питання політичне. Його невирішеність поглиблює конфронтацію в суспільстві. Саме тому прем'єр-міністр Столипін проголошує курс на реформування аграрного сектору. Початок реформ – указ від **9 листопада 1906 р.** про дозвіл виходити з общини.

Напрямки реформи: руйнування селянської общини; дозвіл селянам отримати землю в приватну власність; переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.

Мета реформи:

- підняти ефективність сільськогосподарського виробництва;
- зміцнити соціальну опору самодержавства на селі;
- вирішити проблему аграрного перенаселення.

Найбільший успіх реформа Столипіна мала в Україні, що пояснюється сильнішим потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю селянських общин. *Недоліки реформи:* не змогла остаточно зруйнувати селянську общину, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, забезпечити адаптацію переселенців на нові землі.

ТЕМА 11. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Специфіка економічного розвитку Галичини у другій половині ХІХ ст.

- штучне гальмування розвитку з боку пропольської влади;
- промисловість: деревообробка, нафтова, соляна, озокеритна;
- потужна мережа залізниць (з 1861 р.);
- малоземелля та масова еміграція селян;
- потужний кооперативний рух.

Просвітницький етап розвитку національного руху в Галичині

Поразка революції 1848 р. породила серед старих лідерів українського руху настрої розчарування: непоступливість австрійської влади, постійний конфлікт з поляками в представницьких органах влади призвів до розчарування у боротьбі та виникненні проросійськи настроїв. Політичне життя активізується лише після того, як у 1867 прийнято конституцію Австро-Угорщини, що надала громадянські права та дала можливість захисту інтересів у парламенті.

Політичні течії українського руху другої половини ХІХ ст.:

москвофіли:

- за слов'янський союз на чолі з Росією;
- **1870 – Руська рада** (Я. Головацький)
- створення штучного «язичія» з метою довести близькість російської та української мови;
- існували за російський кошт.

народовці:

- молода інтелігенція;
- тісні зв'язки з Наддніпряниною;
- просвітницькі завдання;
- 1863 – Львівська громада;
- лідери: В.Шашкевич, В.Навроцький
- **1868 – заснування «Просвіти»;**
- **1893 – створено Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ)**

радикали:

- вплив соціал-демократичних ідей М.Драгоманова;
- орієнтація на політичну боротьбу;
- «Галичина – український П'ємонт» (з неї має початися відродження);
- лідери: М.Павлик, І.Франко, О.Терлецький, М.Грушевський
- **1885 – злилися з народовцями у Народній раді**

Політизація національного руху в Галичині. Перші політичні партії

- вимоги політичної автономії українського народу, згодом – незалежності;
- рушійна сила – нова інтелігенція та нижчі класи;
- утворення партій;
- сильний вплив соціалістичних ідей;

– виникнення політичного націоналізму

Перші політичні партії:

У 1890 році створено першу українську політичну партію – **Русько-українську радикальну партію** (лідери – Іван Франко та Михайло Павлик), за політичними гаслами – автономісти, націлені на компроміс з австрійською владою. Така «угодницька» позиція призвела до розколу в середовищі радикалів. Маніфестом молодого крила руху стала книга «Ukraina Irredenta» («поневолена Україна») Юліана Бачинського, що вийшла у 1896 році.;

У 1899 прибічники незалежності створюють **Українську національно-демократичну партію** (голова – М. Грушевський). У тому ж 1899 році свою силу презентують галицькі соціалісти – Українську соціал-демократичну партію (лідер – М. Ганкевич).

Західноукраїнські землі на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. мало що змінив в економічному становищі Галичини. Не зважаючи на активний розвиток кооперації, українці залишаються в багатьох моментах дискримінованими. Це вело до швидкої радикалізації політичного життя.

У 1907 перші вибори в Галичині було проведено на основі загального виборчого права. Розуміючи, що без станових квот вони програють вибори, поляки вдалися до прямої фальсифікації їх результатів. В якості акту помсти за це було здійснено перший акт політичний терору з боку українців – вбито намісника Галичини графа Потоцького.

Загальна політична ситуація в Австро-Угорщині лишалася нестабільною. В Галичі польський та український рух починають формувати напіввійськові організації під виглядом спортивних молодіжних клубів:

1894 – «Сокіл» (голова В. Нагорний, активну участь брав І. Боберський).

1911 – «Пласт» (І. Чмола, П. Франко).

ТЕМА 12. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Сутність збройного протистояння. Місце України в планах воюючих сторін. Перша світова війна, яка почалася 1 серпня 1914 р., стала збройним протистоянням двох воєнних блоків: *Четверного союзу* (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) та *Антанти* (Англія, Франція, Росія).

Цілі ворогуючих сторін: ствердження власного домінування в світі; загарбання чужих територій; встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини; послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення; знешкодження опозиційних політичних сил.

Загарбання українських земель – невід’ємна частина агресивних планів: Австро-Угорщина претендує на Поділля та Волинь, Німеччина – на Донбас та Причорномор’я із Кримом, Росія – на Галичину, Буковину та Закарпаття.

Громадсько-політичний рух під час Першої світової війни.

Австро-Угорська імперія:

1914 – у Львові виникає *Головна Українська рада* на чолі із К. Левицьким, яка займає проурядову позицію і ініціює створення легіону Українських січових стрільців.

1914 – у Відні за ініціативою групи емігрантів із Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук) засновано Союз визволення України. *Мета:* встановлення конституційної монархії, демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей, забезпечення самостійності української церкви.

Російська імперія:

В підтримку царського уряду виступає Товариство українських поступовців (ТУП), частина УСДРП на чолі із С. Петлюрою, заснований у Києві «Карпато-руський освободительный комитет».

Основні бойові дії:

1914: серпень-вересень – битва за Галичину, поразка австрійців;

1915: березень – російська армія взяла фортецю Перемишль; квітень – контрнаступ німецької армії Макензена, втрата Галичини та Волині;

1916: травень – «Брусилівський прорив», тимчасовий успіх Росії змінився відступом

Затяжний характер війни, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем призводить до придушення опозиції, посилення репресій. У Російській імперії закриваються демократичні українські видання, лідера українського руху М. Грушевського заслано до Симбірська, на зайнятих на початку війни галицьких та буковинських землях припиняється діяльність українських установ, здійснюється насильницька русифікація, репресії проти місцевої інтелігенції. В Австро-Угорщині обмежується діяльність СВУ, звинувачене у русофільстві українське населення Галичини масово потрапляє до концентраційних таборів.

ТЕМА 13. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.

Лютнева революція

Взимку 1917 року Російська імперія опинилась у стані політичної та економічної кризи, причинами якої були:

- поразки на фронті, відповідальність за які громадськість поклала на некомпетентне керівництво на чолі з імператором Миколою II;
- економічний занепад внаслідок мобілізації великої кількості робітників та тяглової сили;
- ціннісна криза (спалах патріотизму початку Першої світової війни змінився втому від шовіністичних гасел, постійне застосування насильства на фронті і всередині держави знизило поріг його сприйняття).

26-27 лютого 1917 – Лютнева революція. Масові заворушення через відсутність продовольства переросли у антидержавні мітинги, війська відмовилися придушувати заворушення. За порадою членів уряду Микола II відрікся від престолу. Росія стала республікою.

Майбутнє держави мали вирішити *Установчі Збори* – загальноросійський з'їзд всіх політичних партій. До його проведення влада надана *Тимчасовому урядові* на чолі з князем Львовом. Особливістю його становища було:

- криза легітимності влади і поява конкуруючих владних структур – Рад;
- широка участь в суспільно-політичному житті народних мас;
- активна участь армії у політичному житті;
- звичка до вживання насильства до політичних опонентів;
- зростання ролі політичних партій.

Феномен двовладдя:

Тимчасовий уряд. Виникає одразу ж після Лютневої революції, одержує повноваження від ліберальних кіл Державної Думи. Соціальна опора: буржуазія, поміщики, інтелігенція, які створюють громадські ради та комітети. *Програма діяльності*: проголошення політичних прав та свобод, скасування національних та релігійних обмежень, смертної кари, ліквідація репресивних органів царського режиму, оголошення амністії. У той же час небажання Тимчасового уряду йти на радикальні зміни до скликання Установчих зборів зумовлюють падіння його авторитету.

Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. В радах домінують загальноросійські політичні партії соціал-демократів та есерів. Найбільшим впливом на території України користуються у великих промислових містах (Харків, Київ, Одеса, Луганськ). Проголошують широку програму соціальних перетворень. Ради, так само як і Тимчасовий уряд, розглядають національне питання як другорядне, визнають за Україною право лише на культурну автономію.

Створення Центральної Ради. Українське суспільство та ідеї автономії

Позиції українських політичних партій стосовно майбутнього України після Лютневої революції:

автономісти (широка автономія України у складі демократичної Російської федерації):

- УПСР (Українська партія соціал-революціонерів, лідер – М. Грушевський);
- УСДРП (Українська соціал-демократична робоча партія, лідери - В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш);
- УПСФ (Українська партія соціал-федералістів, лідери – С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Лотоцький)

самостійники (виокремлення України за складу Росії):

- УДХП (Українська демократична хліборобська партія, лідери – брати Шеремети, В. Липинський);
- УНП (Українська народна партія, лідери – М. Міхновський, І. Липа).

3-4 березня 1917 — утворено Українську Центральну Раду (ініціаторами стали організації самостійників, до яких долучилися члени Товариства українських поступовців та соціалісти різних напрямків). Головою УЦР заочно обрано *Михайла Грушевського*. На підтримку Ради 12 березня у Петрограді та 19 березня у Києві відбулися масові мітинги.

Після проголошення Центральної Ради до кінця осені 1917 р. в українському суспільстві домінували самостійницькі, а автономістські настрої. Причини цього:

- автономія була принциповою установкою програм домінуючих у Раді політичних партій;
- ідея самостійності не набула поширення та визнання в масах;
- існування сподівань на справедливе вирішення національного питання Установчими Зборами;
- нераціональність проголошення самостійності в умовах війни та відсутності власної армії;
- існування традицій тривалих соціально-економічних та культурних зв'язків українських та російських народів;
- домінування неукраїнського населення в містах.

В Україні складається ситуація «тривладдя»:

а) Тимчасовий уряд, представлений через стару систему влади та своїх губернських комісарів;

б) Ради робочих, солдатських та селянських депутатів, що контролювалися переважно партією есерів;

в) Центральна Рада, утворена українськими партіями та організаціями.

Центральна Рада мала найменший вплив через своє невизначене правове становище та відсутність представництва у регіонах. Відповідно постає питання її легітимації (вбудовування у існуючі правовідносини) та легітимізації (набуття законності в очах суспільства).

Проблему легітимізації вирішують через делегування повноважень Раді від громадських організацій шляхом проведення їх з'їздів:

6-8 квітня 1917 – Український Національний Конгрес, підтримав ЦР, ввів до її складу своїх делегатів та доручив вимагати від Тимчасового уряду автономії.

Утворено Український військовий клуб ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським, що ставив собі за мету українізації армії.

У квітні – травні 1917 року проведено:

І Всеукраїнський військовий з'їзд (5-8 травня, делегати утворили Генеральний Український військовий комітет на чолі з С. Петлюрою, Міхновський увійшов до його складу);

І Всеукраїнський селянський з'їзд;

І Всеукраїнський земський з'їзд.

Отримавши народну підтримку та розширивши свій склад, Центральна Рада вирішила поставити питання про свою легітимацію як органу представництва всього українського руху. З цією метою у травні 1917 року до Петрограду відправлено делегацію на чолі з В. Винниченком з вимогами оголошення автономії українських губерній та наданні ЦР статусу органу влади. Жодного розуміння в російських урядовців вони не зустріли. За виразом Винниченка, «російський лібералізм завершився на українському питанні».

Перші універсали Центральної Ради

Провал травневих перемовин з Тимчасовим урядом поставив Центральну Раду у складне становище. Підтримані радикальними гаслами ІІ Всеукраїнського військового з'їзду, очільники Ради зважилися на самостійне проголошення своїх політичних претензій.

10 червня 1917 – І Універсал Центральної Ради:

- оголошення вимог автономії українських губерній як мети діяльності ЦР;
- пропозиція проведення Українських Установчих Зборів;
- декларування утворення регіональних представництв Ради;
- запропоновано передавати податки до відання ЦР.

15 червня 1917 – утворено Генеральний Секретаріат Центральної Ради (прототип уряду) на чолі з В. Винниченко (секретарі – П. Христюк, С. Петлюра, С. Єфремов, Х. Барановський, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк).

Відносно успішною стала діяльність Українського військового комітету на чолі з С. Петлюрою у справі українізації армії. Ідея створення українських частин навіть знайшла обмежену підтримку з боку російського військового командування, оскільки українізовані полки були дисциплінованіші, менш піддавалися впливу більшовицької агітації та у перспективі мали б підтримку серед населення Галичини як одного з театрів бойових дій. У провальному червневому наступі 1917 року саме Український корпус П. Скоропадського виявився найбоездатнішою частиною.

На тлі військових поразок та неабиякої активності Центральної Ради Тимчасовий уряд був змушений піти на поступки. 29 червня до Києва прибула урядова делегація на чолі з О. Керенським. Наслідком переговорів стало визнання Ради та Генерального Секретаріату, хоча й з великими взаємними поступками.

3 липня 1917 – ІІ Універсал Центральної Ради:

- Раду розширено до 800 осіб за рахунок представників загальноросійських партій та делегатів від національних меншин;
- питання проголошення автономії України відкладено до скликання Всеросійських Установчих зборів;
- обмежено українізацію військових частин.

Компроміс викликав обурення радикально налаштованих прибічників та противників української автономії. На знак протесту зі складу Тимчасового уряду вийшли міністри-кадети (члени партії конституційних демократів). У Києві 4-5 квітня 1917 року «полуботківці» на чолі з М. Міхновським спробували вчинити заколот та змусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Урядові війська та українізовані військові частини придушили постання, Міхновського було вислано на Румунський фронт.

Загострилося протистояння з російськими шовіністичними колами, розпочався саботаж створення українських військових частин. 26 липня частини полку ім. Хмельницького, що відправлялися на фронт, були обстріляні з кулемету на залізничній станції. Уряд також вирішив обмежити свої поступки Раді.

4 серпня 1917 – видання «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду в Україні»:

- Генеральний Секретаріат з органу Центральної Ради перетворювався на органом Тимчасового уряду;
- Тимчасовий уряд залишав за собою право зноситися з губернськими установами напряду, ігноруючи Генеральний Секретаріат;
- до складу Секретаріату мало увійти лише 7, а не 14 секретарів з метою обмеження сфери компетенції;
- Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав;
- влада Центральної Ради мала поширюватися лише на 5 українських губерній замість 9-ти.

Центральна Рада не мала можливості виступити проти «Інструкції», Тимчасовий уряд був не в змозі реалізувати її основні положення на практиці. З метою подолання цієї ситуації Центральна Рада почала підготовку до скликання Українських Установчих зборів, Тимчасовий уряд готувався до арешту керівництва Центральної Ради. Однак у протистояння втрутилася третя сила.

Проголошення Української Народної Республіки.

Війна Радянської Росії проти УНР

У серпні-вересні 1917 року Центральна Рада та Тимчасовий уряд стрімко втрачали свій вплив через власну бездіяльність у вирішенні найнагальніших проблем. Особливо небезпечним явищем виявилася анархія в армії. Наприкінці серпня проти Тимчасового уряду було вчинено невдалу спробу військового перевороту на чолі з генералом Корніловим. Поміркованість та демагогія діячів Центральної Ради відштовхнула від неї частину українізованих полків, на фронті значного розповсюдження набула антивоєнна більшовицька агітація. Стрімко зростає кількість дезертирів, у прифронтовій смузі починаються єврейські погроми. Ради робочих депутатів півдня та сходу України наприкінці серпня перейшли під контроль більшовиків і почали озброєння Червоної Гвардії.

У вересні 1917 року Тимчасовий уряд у пошуках компромісу зібрав у Петрограді Демократичну Наряду, делегація УЦР вимагала вирішення питань української автономії та передачі землі селянам.

8-15 вересня 1917 – на противагу Петрограду у Києві скликано **З'їзд народів Росії**, де національні партії закликали до федералізації Росії, Центральна Рада

проголосила, що повертає владу над 9-ма губерніями. У відповідь Тимчасовий уряд видав ордери на арешт членів Ради та Генерального Секретаріату.

25 жовтня 1917 – більшовицький переворот у Петрограді, розпуск Тимчасового уряду, зібрано *II Всеросійський з'їзд Рад*, проголошено *декрет про землю* (есерівський варіант соціалізації землі, тобто передання її селянам, а не державі), *декрет про мир* (негайне підписання миру з Німеччиною). На Донбасі збільшовизовані Ради почали захоплення влади, проти них почало боротьбу донське козацтво на чолі з отаманом Каледіним.

29-31 жовтня 1917 – спроба більшовиків захопити владу у Києві, українізовані частини та війська Київської військової округи разом придушили повстання. Спроба привести до Києва вірні більшовикам війська з фронту зупинена Першим українським корпусом П. Скоропадського.

Падіння Тимчасового уряду поставило Центральну Раду у становище єдиного легітимного органу влади в українських губерніях. Навіть проросійські сили та військове командування висловили їй підтримку, сподіваючись на захист чисельних українізованих частин та перетворення Півдня на плацдарм боротьби з більшовиками.

7 листопада 1917 – III Універсал Центральної Ради:

- утворення Української Народної республіки у межах 9 губерній як автономії у складі небільшовицької федеративної Росії;
- запровадження 8-годинного робочого дня, скасування поміщицького землеволодіння, надання національним меншинам автономії; забезпечення демократичних прав і свобод.

Проведені у листопаді 1917 року вибори до Установчих Зборів продемонстрували відсутність масової підтримки більшовиків, що отримали лише 20% голосів. В українських губерніях 75% виборців підтримали УПСР (українське крило партії есерів) та українських соціал-демократів.

Провал заколоту у Києві змусив більшовиків діяти іншим методом. *4 грудня 1917 року* Рада Народних Комісарів (більшовицький уряд) передала Центральній Раді ультиматум, згідно з яким Росія визнавала право України на самостійність, але при умові передачі влади Радам робочих депутатів. Водночас у Києві **4-6 грудня 1917 року пройшов I Всеукраїнський з'їзд Рад**, на який прибули делегати лише від Рад, контрольованих більшовиками. Однак і ця спроба захоплення влади провалилася, оскільки Центральна Рада надіслала на з'їзд своїх делегатів, що зірвали заплановане проголошення радянської влади та підтримали УНР.

11-12 грудня 1917 – повторний I Всеукраїнський з'їзд Рад пройшов у Харкові повністю під контролем більшовиків. Проголошено утворення «радянської УНР» у федерації з Росією, створено уряд – Народний Секретаріат. 8 грудня почався наступ радянських військ з-під Курська, і утворення більшовицького уряду мало зробило ці війська «українськими», а агресію з боку Росії – «громадянською війною».

Війна між Радянською Росією та УНР швидко продемонструвала хибність військової політики Центральної Ради. Більшість частин, що декларували вірність українській справі літом та восени 1917 р., після оголошення більшовицьких гасел миру та розподілу землі дезертирували або оголосили нейтралітет. Підтримку з боку російського офіцера Рада втратила, розпочавши переговори про мир з

Німеччиною та Австро-Угорщиною. Радянські війська швидко просувалися вздовж залізниць, захоплюючи промислові центри та майже не зустрічаючи опору.

Розгін більшовиками Всеросійських Установчих Зборів 2 січня 1918 року остаточно поховав надію на можливість демократичних перетворень. В таких умовах Центральна Рада нарешті зважилася на остаточний розрив відносин з Росією.

9 січня 1918 – IV Універсал:

- проголошується незалежність УНР;
- передбачається укладання миру з Центральними державами;
- гарантується передача селянам землі без викупу;
- ставиться завдання найближчим чином скликати Установчі Збори.

Запізніле проголошення суверенітету поряд з відвертим копіюванням соціальних гасел більшовиків не змогли мобілізувати навколо ЦР прибічників українського руху. Військові дії теж склалися не на користь Ради. Дійшло до відправки на фронт юнацьких відділів, що прийняли бій **16 січня 1918 року під станцією Крути**. У той самий день більшовики підняли повстання на київському заводі «Арсенал», змусивши відійти до столиці загони, що прикривали східний напрямок.

26 січня 1918 – після 6-денного бомбардування *більшовицькі війська захопили Київ*. Центральна Рада та уряд евакуювалися у Житомир. У Києві розпочався масовий терор.

Більшовицька політики в Україні передбачала:

- червоний терор (фізичне винищення «соціально шкідливих елементів» – підприємців, священників, офіцерів);
- ліквідація місцевого самоуправління;
- підпорядкування підприємств російській Верховній Раді Народного Господарства (ВСНХ);
- експропріація поміщицьких земель;
- реквізиції хліба та продовольства у селян.

Берестейський мир та його наслідки

У ситуації повного провалу внутрішньої політики спасіння для УНР прийшло з дипломатичного фронту. 9 грудня 1917 року більшовицька делегація на чолі з Л. Троцьким розпочала переговори про мир з державами Четверного Союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією). 19 грудня до переговорів у Бресті долучилася українська делегація, радо визнана Австро-Угорщиною як окрема від російської сторона мирного процесу.

Завдання УНР у Бересті – отримати дипломатичне визнання та міжнародну підтримку.

Мета Німеччини та Австро-Угорщини – ліквідувати Східний фронт та отримати постачання продовольства для свого населення, що перебувало на межі голоду.

27 січня (9 лютого нового стилю) 1918 – Берестейський мир між Четверним Союзом и УНР:

- визнання незалежності УНР союзниками Німеччини;

- встановлення кордонів УНР (9 російських губерній, приєднання до України Холмщини та Підляшчя, таємним протоколом з Австро-Угорщиною передбачалася автономія для коронного краю Східної Галичини та Буковини);
- військова інтервенція австро-угорських військ як допомога у боротьбі з більшовиками;
- взаємний обмін полоненими;
- виплата УНР продовольчих репарацій (10-15% річного врожаю) в обмін на поставки машин та обладнання з Німеччини.

Зважаючи на обставини, що склалися у лютому 1918 року, Берестейський мир став великою перемогою української дипломатії, але у перспективі він протиставив Україну країнам Антанти, що позначилося на українському питанні по завершенню Першої світової війни.

Радянську Росію не задовольняли умови договору (зокрема, визнання УНР в межах 9 губерній) і 18 лютого 1918 року німецька та австрійська армії розпочали наступ по всьому фронту. Змушені до підписання миру, більшовики спробували спростувати умови українсько-німецької угоди через організацію «народних республік» - Одеської, Таврійської та Донецько-Криворізької, однак вони не були визнані як самостійні суб'єкти навіть у Москві.

2 березня 1918 – у Київ увійшли війська Центральної Ради.

19-17 березня 1918 — II Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив «незалежність радянської УНР».

Незважаючи на взаємовигідний характер Брестської угоди, слабкість Центральної Ради, нечисленність війська та відсутність підтримки на місцях швидко перетворили союзницькі відносини у стан фактичної окупації УНР з боку австро-угорських та німецьких військ.

Причини падіння Центральної Ради:

- політика реквізиції продовольства та репресій проти селян визвали падіння авторитету влади;
- відсутність рішення по земельному питанню, відновлення окупаційною владою прав поміщиків;
- неефективність апарату управління та невдоволення цим з боку німців;
- загроза перетворення України на німецьке генерал-губернаторство стала поштовхом до консолідації правих сил, лідером яких став генерал П. Скоропадський.

29 квітня 1918 – останнє засідання Центральної Ради, затверджено Конституцію УНР, головою держави обрано М. Грушевського. На засідання увірвалися німецькі солдати й арештували частину депутатів. УНР припинила існування.

Значення доби Центральної Ради:

- перша спроба новітнього українського державотворення;
- демонстрація демократичного характеру української революції (парламентаризм, повага прав меншин, впровадження демократичних свобод);
- виявлення суперечності між характером революції в уявленні української еліти (національно-демократична) та мас (соціальна).

Гетьманський переворот та утворення Української держави

29 квітня 1918 – водночас із розгоном Центральної Ради у Києві відбувся *Всеукраїнський хліборобський з'їзд*, який **проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України**.

Нова форма державності мала характер монархічного правління та неофіційно іменувалася «гетьманатом». Офіційна назва України у цей період – «*Українська держава*». Конституційною основою гетьманату був закон «Про тимчасовий державний устрій України». Уряд (Раду Міністрів) очолив виходець з родової козацької шляхти Ф. Лизогуб, що презентував інтереси консервативних кіл, поміщиків та заможного селянства.

Повноваження гетьмана:

- призначав голову Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд;
- контролював зовнішньополітичну діяльність держави;
- оголошував воєнний чи особливий стан;
- проводив амністію

Внутрішня політика гетьманату:

- відновлення дієвого адміністративного апарату шляхом залучення старих кадрів;
- відновлення приватної власності, підтримка вільного підприємництва;
- вдосконалення грошової системи та утвердження державного бюджету;
- нормалізація діяльності банків та бірж;
- відбудова промисловості та відновлення залізниць;
- заборона страйків, зростання тривалості робочого дня;
- спроби побудувати дієздатні армію (Синьожупанна та Сірожупанна дивізії, сердюцькі полки) та флот по більшості блокувалися німецькою адміністрацією.

Політика в сфері освіти та культури (найбільші здобутки гетьманату):

- створено понад 150 українських гімназій;
- випущено декілька мільйонів українських підручників;
- відкрито університети в Києві та Кам'янці-Подільському;
- засновано Державний український архів, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери;
- **24 листопада 1918** – відкрито Українську академію наук (голова – В. Вернадський).

Зовнішня політика:

- налагоджено дипломатичні зносини з Грузією, Доном, Кримом, Литвою, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та іншими державами;
- влітку 1918 досягнуто угоди з Радянською Росією щодо східних кордонів України за етнічним принципом (значно відрізнялися від сучасних);
- досягнуто домовленості про федеративні відносини з Кримом та Кубанської Радою.

Суперечлива соціальна політика гетьманату, реквізиції продовольства у селян. повернення поміщикам їх земель викликали зростання напруженості у суспільстві та формування політичної опозиції режиму Скоропадського. Йому протистояли:

а) офіційна опозиція на рівні громадських об'єднань – Всеукраїнський земський союз (С. Петлюра, ув'язнений влітку 1918 року), Український національний союз (В. Винниченко, тимчасово заарештований);

б) селянські повстанські загони (Звенигород, «Таращанська республіка», махновський рух в районі Гуляйполя);

в) підтримуваний Росією більшовицький партизанський рух (5-12 липня 1918 – *організаційний І з'їзд КП(б)У* в Москві, головою партії став Г. П'ятаков)

Восени 1918 року гетьман Скоропадський опинився у складному внутрішньополітичному становищі, єдиним гарантом його правління стала присутність німецьких та австрійських військ (хоча сам гетьман не був палким прибічником Німеччини). Відносна стабільність гетьманської України привабила до Києва значну кількість російських офіцерів та службовців, налаштованих проти більшовизму та українства водночас. Саме вони поступово стають опорою гетьмана.

Вступ США у Першу світову війну на боці Антанти у 1917 році остаточно поховав надії Німеччини з союзниками на перемогу. Брестський мир, що дозволив перекинути війська зі Сходу до Франції та уникнути голоду, лише відклав поразку на півроку. У вересні-жовтні 1918 почався розпад Четверного Союзу, по черзі капітулювали Болгарія, Туреччина та Австро-Угорщина.

11 листопада 1918 – капітуляція Німеччини. завершення Першої світової війни. Німецькі та австрійські війська починають виведення з України. 13 листопада 1918 року Радянська Росія денонсувала Брестську угоду і направила проти України війська.

14 листопада 1918 – Федеративна грамота гетьмана. проголошення злуки Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією. Цей вимушений крок дозволяв гетьману заручитися підтримкою російського білого руху, за яким стояли країни Антанти, однак всередині України сприймався як зрада національної справи.

14 листопада 1918 – створено Директорію УНР як орган керівництва антигетьманським постановням. Голова – В. Винниченко, члени – Макаренко, Петлюра, Швець, Андрієвський. Частина гетьманської армії, зокрема, Корпус Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця, перейшли на бік Директорії. Залишки вірних Скоропадському військ було розбито у бою під селом Мотовилівкою 18 листопада. Німецьке командування зайняло нейтральну позицію, тому війська Директорії зупинилися під Києвом, чекаючи на вихід німців.

14 грудня 1918 року – зречення Павла Скоропадського, виїхав разом з німцями за межі України.

Причини падіння гетьманату:

- залежність стабільності держави від німецько-австрійської армії;
- слабкість власної армії;
- реставрація старих порядків, відродження застарілих форм організації суспільного життя;
- вузька соціальна база (орієнтація на поміщиків, буржуазію та чиновництво);
- підкорення соціально-економічної політики інтересам окупаційної влади.

Західноукраїнська Народна Республіка

Восени 1918 року ситуація на західноукраїнських землях ускладнилася через вихід українсько-польського протистояння на міжнародний рівень. На користь українців діяла влада Австрії, що під загрозою капітуляції проголосила намір федералізувати імперію та передати владу в Східній Галичині українцям. На боці Польщі виступала спочатку Німеччина, що використовувала польський національний рух проти Росії, озброюючи та фінансуючи його, а по завершенню Першої світової війни – Франція, що бачила у сильній Польщі надійного союзника проти Німеччини.

18 жовтня 1918 – представники громадсько-політичних організацій західноукраїнських земель утворюють у Львові Українську Національну Раду, яка ставить питання про проголошення української держави. Паралельно створено Центральний військовий комітет на чолі з Д. Вітовським, що формує збройні сили з колишніх УСС.

У відповідь на це 28 жовтня 1918 р. у Кракові створено польську ліквідаційну комісію, мета якої полягала у розформуванні австрійських органів управління та передачі всієї повноти влади в краї представникам польської адміністрації.

1 листопада 1918 – українські вояки встановлюють контроль над Львовом. Розпочалися бої з польськими повстанцями за місто. Австрійська влада делегує повноваження українським організаціям. 8 листопада створено виконавчий орган влади – *Державний секретаріат* на чолі із Костем Левицьким.

13 листопада 1918 – проголошено утворення **Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР)** на чолі з Євгеном Петрушевичем. Польська Організація Військова (Ю. Пілсудський) з Перемишля почала наступ на Львів і 21 листопада 1918 року захопила його. Румунські війська захопили Буковину. З початком січня 1919 уряд ЗУНР евакуювався до Станіславова (Івано-Франківська).

Внутрішня політика ЗУНР:

- специфіка – набагато вищий професіоналізм урядовців ЗУНР порівняно з УНР, бо перші мали довоєнний досвід парламентаризму та самоуправління;
- швидке створення адміністративної системи з опорою на українські громадські організації;
- формування Української Галицької Армії (УГА) з колишніх Січових Стрільців та за допомоги УНР (генерал Омелянович-Павленко);
- поміркована та зважена політики у земельному питанні, земельна реформа квітня 1919 року передбачала перехід землі від поміщиків за викуп.

Зовнішня політика:

- шукає підтримки на міжнародній арені, відкриває ряд дипломатичних представництв за кордоном;
- участь у Паризькій мирній конференції, що мала вирішити долю повоєнної Європи; виявилася невдалою через позицію Франції, яка активно підтримувала поляків;
- пошук шляхів об'єднання всіх українських земель.

22 січня 1919 – у Києві проголошено **Акт соборності УНР та ЗУНР**. ЗУНР перейменовано в Західну Область Української народної республіки (ЗОУНР).

Проте ця подія носила швидше символічний характер, оскільки ЗУНР та УНР перебували у складному політичному становищі.

лютий 1919 – Вовчухівська операція УГА, вдалих наступ проти поляків, що був зупинений через початок Паризької конференції. Надіслана Антантою дипломатична місія генерала Бартелемі запропонувала компромісний варіант розмежування сторін, який передбачав передачу Львова та 40% території ЗУНР (нафтових районі Дрогобича) полякам, тому був відкинтий українцями. Новий план комісії Бота, що передбачав передачу Дрогобича ЗУНР, було відкинуто поляками. Франція організувала озброєння та транспортування до Галичини армії під командуванням генерала Галлера, що нанесла УГА ряд відчутних поразок.

червень 1919 – уряд ЗУНР склав повноваження, Є. Петрушевича проголошено диктатором.

7-28 червня 1919 – Чортківська офензива, масштабний наступ УГА проти поляків. Початковий успіх через відсутність резервів та озброєння не вдалося закріпити.

25 червня 1919 – Паризька мирна конференція визнала Галичину як частину Польщі. 17 липня 1919 частини УГА та уряд ЗУНР перейшли прикордонну річку Збруч та приєдналися до сил УНР.

Директорія УНР

18 грудня 1918 – війська Директорії увійшли до Києва. Проголошено відновлення УНР та розпочата ліквідація гетьманської адміністрації.

Директорія як орган керівництва антигетьманським повстанням не розраховувала на своє тривале існування. *26 грудня 1918 року було видано «Декларацію Директорії УНР»*, де проголошувалася необхідність скликання парламенту – Трудового Конгресу, що й мав вирішити долю УНР.

Початкова популярність Директорії, заснована на соціалістичному популізмі та гаслах відновлення УНР виявилася нетривкою. Наступ радянських військ в умовах тотальної дезорганізації державного життя виявився швидким та безупинним.

У січні 1919 Директорія була змушена оголосити війну Радянській Росії, водночас військова інтервенція Антанти в районі Одеси зробила нагальною справою пошук порозуміння з іноземним військовим командуванням.

22-26 січня 1919 – Трудовий Конгрес в Києві.

Розглядалися варіанти відновлення Центральної Ради (Грушевський), встановлення військової диктатури (Петлюра та Коновалець) та навіть проголошення «радянської влади без більшовиків» (Винниченко та есери). Однак Конгрес делегував вищу владу в УНР самій Директорії та її Раді Народних Міністрів.

Армія Директорії, сформована з повстанських селянських загонів, швидко розвалилася. На боці УНР лишилися нечисельні загони регулярної армії. Правобережжя охопила хвиля «**отаманії**» – анархії чисельних озброєних селянських загонів, що постійно змінювали свої політичні вподобання. Єдине, у чому вони знаходили спільну мову – в питанні єврейських погромів, кривавий вал

яких накрив Україну в січні-лютому 1919 року і який очільники Директорії виявилися не в змозі подолати.

Переговори з Антантою в особі французького військового командування не дали очікуваного результату. Відсутність єдиного керівництва, анархія у війську та соціалістична демагогія Директорії відлякували іноземних дипломатів. Скориставшись приводом (вимогою Антанти вилучити з уряду соціалістів), В. Винниченко залишив свою посаду та передав повноваження голови Директорії С. Петлюрі.

5 лютого 1919 – більшовики захопили Київ, а до початку липня і майже все Правобережжя. Лише поразка ЗУНР та перехід частин Української Галицької Армії у підпорядкування Директорії дали шанс дати відсіч більшовикам.

17 липня 1919 – об'єднані сили Директорії та УГА розпочали наступ на Київ. Водночас проти більшовиків почався наступ з Дону армії генерала Денікіна, тому для УНР бойові дії склалися вдало. 30 серпня 1919 року українські війська захопили столицю. Але у той самий день до Києва увійшли денікінські частини, з якими стався конфлікт. Частини УГА були змушені відійти. Порозуміння з Денікіним, фанатичним прибічником «єдиної неподільної Росії», досягти не вдалося.

Восени 1919 року на Поділлі війська УНР та ЗУНР опинилися у «чотирикутнику смерті» між денікінською, більшовицькою, румунською та польською арміями. Епідемія тифу, відсутність зброї, боєприпасів і одягу остаточно зруйнували військо. Щоб уникнути загибелі, командири УГА домовилися про перехід її залишків на бік Денікіна. Це викликало уряду кризу та фактичний розпуск Директорії. Рештки армії УНР перейшли прикордонну річку Збруч та були інтерновані поляками. С. Петлюра розпочав переговори з очільником Польської держави Ю. Пілсудським про спільну боротьбу з більшовиками.

Політика радянської влади в Україні 1919 р.

6 січня 1919 – у Харкові проголошено створення УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки).

Уряд УСРР – *Раду народних комісарів (РНК)* – очолив Християн Раковський. Ради створюються переважно в губернських містах, на місцевому рівні діють надзвичайні органи влади – *військово-революційні комітети (ревкоми)*. На селі утворено комітети бідноти («комбеди»), які впроваджують політику колективізації та утворення комун.

10 березня 1919 – приймається перша Конституція УСРР:

- закріплення радянської влади в Україні у формі «диктатури пролетаріату»;
- проголошується скасування приватної власності, влада робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів тільки для трудового народу;
- центральними органами влади визначено *Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), РНК.*

1 червня 1919 – утворення «воєнно-політичного союзу» формально незалежних радянських республік. *Мета:* шляхом мобілізації та централізації сил радянських республік відстояти радянську владу.

За російським зразком в Україні запроваджується модель державного регулювання економіки, яка одержала назву «**воєнний комунізм**»:

- націоналізація промислових підприємств та банків;
- заборона свободи торгівлі, згортання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності;
- жорстка централізація управління промисловістю;
- введення продовольчої розкладки – примусового вилучення продовольства у селян, фактично організованого державного грабунку.

14 лютого 1919 – декрет ВЦВК «*Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства*». Взято курс на ліквідацію великих поміщицьких, сільських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усупільнення виробництва (комун).

У відповідь на насильницьку колективізацію та грабіжницьку продрозкладку в Україні розгортається широкомасштабний повстанський рух на чолі з отаманами М. Григор'євим, Зеленим (Д. Терпилом), Д. Соколовським, Н. Махном. Внутрішній фронт поглинає все більше сил та ресурсів, робить крах радянської влади в Україні неминучим.

Крим у 1917-1920 рр.

У квітні 1917 утворено Мусульманський виконавчий комітет («Мусисполком») на чолі з Номаном Челебіджіханом.

листопад 1917 – створено багатопартійну Раду народних представників;

26 листопада 1917 – скликано Курултай кримських татар (голова Асан Айвазов)

30 листопада 1917 (13.12.1917) проголошено **Кримську Народну Республіку**; була офіційно визнана Центральною Радою. В січні 1918 внаслідок загального наступу більшовиків влада у Криму перейшла до революційного комітету. Починається масовий терор, зокрема розстріляно Челебіджіхана.

Питання Криму не визначалося умовами Берестейського миру. Намагаючись втримати наступ німецький військ, 23 березня 1918 проголошено «незалежну» Таврійська СРР;

У квітні 1918 здійснено блискавичний наступ українських військ через Перекоп – **Кримську операцію групи військ Петра Болбочана**. Але на вимогу німців наступ було зупинено, на півострів вводяться німецькі війська.

З червня по листопад 1918 Кримом керує пронімецький Крайовий уряд генерала Сулеймана Сулькевича. У січні 1919 у Севастополі висаджуються війська Франції, починається інтервенція.

В квітні 1919 Крим ненадовго захоплено більшовиками, але невдовзі відбито військами білогвардійців. До 1921 Кримом керує білогвардійський уряд генерала Петра Врангеля, який пав після радянсько-махновського наступу на півострів.

18 жовтня 1921 – **Кримська АР увійшла до складу РСФСР**

Радянсько-польська війна

21 квітня 1920 – Варшавська угода між Петлюрою та Пілсудським. Ціною визнання за Польщею прав на окуповану ними Волинь та Галичину УНР отримувало військову допомогу у боротьбі з більшовиками. Суперечливе рішення викликало обурення галичан, урядову кризу та нерозуміння серед населення Правобережжя.

6 травня 1920 – українсько-польські сили захопили Київ.

14 травня 1920 – початок радянського контрнаступу на Львів та Варшаву, утворено «уряд радянської Польщі».

11 липня 1920 – міністр іноземних справ Великобританії лорд Керзон запропонував компромісну лінію кордону між радянською державою та Польщею, побудовану на етнічному принципі. Однак захоплені перспективами наступу на Польщу та далі на Захід більшовики відкинули пропозицію. Зазначимо, що «лінія Керзона» приблизно відповідає сучасному україно-польському кордону.

Радянський наступ було зупинено польським та українським військами під Львовом та Замостям. Слідом сталося «диво на Віслі» – несподіване оточення та розгром радянських військ на Варшавському напрямку.

18 травня 1921 – Ризька мирна угода між Польщею та РСФСР, за якою Галичина та Волинь опинилися у складі Польщі.

Частини української армії організували у листопаді 1921 року «Зимовий похід» на Правобережжя у намаганні піднести селянський повстанський рух, однак голод 1921 року та перехід до НЕП зробили це завдання неможливим. Залишки українських військ було оточено та розстріляно під містечком Базар 23 листопада 1921 року. Розгром військ Врангеля у Криму та знищення Революційної повстанської армії України Н. Махна завершили бойові дії в Україні.

Причини поразки національної революції 1917-1920 рр.:

- революційний рух під соціальними гаслами («землю - селянам») виявився набагато важливішим для населення, ніж питання здобуття національної держави (за влучним виразом С. Петлюри, «ми воювали за Україну в умовах нейтралітету українського народу»);
- непродуманість та непослідовність політики Центральної Ради та Директорії, захоплення їх соціалістичними експериментами замість побудови дієвої адміністративної структури;
- відсутність єдності серед політичної еліти у поглядах на характер української державності та шляхи її розбудови;
- зовнішня агресія з боку Радянської Росії та Польщі.

ТЕМА 14. УКРАЇНСЬКА СРР В 1920-1930-ТІ РР.

УСРР на міжнародній арені

Мета української дипломатії: вихід з дипломатичної ізоляції шляхом досягнення юридичного визнання УРСР з боку великих держав; врегулювання відносин з прикордонними державами; укладення взаємовигідних міжнародних торгово-економічних договорів.

Протягом **1921 р.** Україна встановлює дипломатичні відносини із Литвою, Латвією, Естонією, нормалізує стосунки з Польщею, у **1922 р.** підписує договір про дружбу і братерство з Туреччиною. В **1921 р.** Україну де-факто визнає Німеччина, в **1922 р.** із нею підписано рівноправний договір.

Незважаючи на дипломатичний прорив і вихід з міжнародної ізоляції з кінця 1921 р. помітнішою стає тенденція обмеження дипломатичної активності республіки. *Причини:* зовнішні - небажання західних держав юридично визнати всі радянські республіки, що утворилися на уламках Російської імперії; внутрішні - зміцнення централізації, посилення унітаризму, концентрація владних важелів в руках Москви; послаблення позицій голови Раднаркому і водночас наркома закордонних справ Х.Раковського.

18 жовтня 1922 – ЦК КП(б)У приймає постанову «Про згортання апарату НКЗС», з **серпня 1923 р.** консулати та дипломатичні служби України злиті з апаратом союзного НКЗС. З **20 вересня 1923 р.** остаточно перестав існувати апарат НКЗС УСРР.

Входження України до складу СРСР

Курс на створення єдиної централізованої держави було розпочато ще під час громадянської війни. Він був зумовлений наступними чинниками: існуванням тісних економічних, соціокультурних зв'язків, що склалися ще за часів Російської імперії; наявністю однакової політичної структури, яка характеризувалася монопартійністю. Втрата Україною незалежності відбувалася поступово, поетапно.

I етап (червень 1919 – грудень 1920 р.) – утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави. У червні 1919 р. ВЦВК приймає постанову «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії». Наслідком цього рішення стало об'єднання найголовніших наркоматів Російської Федерації та інших республік, за яким залишився статс незалежних держав. Оскільки централізація наркоматів не була юридично оформлена, утворився тільки воєнно-політичний союз незалежних держав.

II етап (грудень 1920 - грудень 1922 рр.) – формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету.

28 грудня 1920 р. представники Росії Ленін і Чичерін та представник України Х. Раковський підписують угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. У цей час об'єднаними і керованими центром є вже не 5, а 7 міністерств, РСФРР намагається поставити під контроль економіку республіки, поділити її на 2 економічні області, і лише протест партійних та державних органів, втручання Леніна дали змогу залишити республіку єдиним економічним районом.

У той же час здійснюються спроби реалізувати сталінський проект «автономізації» республік, суть якого полягає у відмові радянських республік від планів створення власних національних держав, входження їх до складу РСФРР на правах автономних утворень. Незважаючи на те, що план Сталіна відхилено, у жовтні 1922 р. Конституційна комісія висловлюється за створення наркоматів 3 типів: злитих, об'єднаних; автономних.

III етап (грудень 1922 – травень 1925 р.) – утворення СРСР, втрата Україною незалежності. 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. До складу Союзу увійшли РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія). Спроби Х.Раковського одержати реальні гарантії рівноправності та суверенності республік у межах СРСР залишилися безрезультатними. **26 січня 1924 р.** затверджено першу Конституцію СРСР. До компетенції вищих органів влади СРСР відносяться: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна держава має право виходу із СРСР, але механізму такого виходу немає. У **травні 1925 р.** IX Всеукраїнський з'їзд Рад затверджує новий текст Конституції УСРР, у якому законодавчо закріплено вступ України до СРСР.

Розруха, голод у південних губерніях УСРР

1. *Економічна розруха.* Проявляється в руйнації матеріально-технічної бази промисловості, дезорганізації господарських зв'язків. Виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня, незацікавленість селян, зумовлена політикою воєнного комунізму, спричинюють скорочення на 15 % посівних площ.

2. *Політична нестабільність.* Є наслідком невдоволення селян продрозкладкою, для здійснення якої залучаються військові частини. Проявляється в активізації повстанського руху, який влада розглядає як політичний бандитизм. На Півдні та частині Лівобережжя повстанці діють під анархо-комуністичними гаслами, на решті території – під націоналістичними. З часом повстанський рух стає професійною діяльністю декласованих елементів міста і села.

3. *Голод 1921-1923 рр.* Катастрофічна посуха та неврожай 1921 р. загострили ситуацію з хлібом в найважливіших зернових районах Росії, Поволжі, Північному Кавказі, Півдні України. Ситуацію погіршив надмірний вивіз хліба в голодуюче Поволжя та промислові центри Росії, насамперед Москву і Петроград, та експорт українського зерна.

НЕП в УСРР

Започаткована в роки війни політика «воєнного комунізму», продрозкладка в якості одного з основних її елементів поглиблюють дистанцію між владою і основною масою населення – селянством, засвідчують глибоку суспільно-політичну кризу. Реальна загроза втрати лад змушує більшовиків здійснити поворот в політиці.

березень 1921 – X з'їзд РКП (б) приймає рішення про заміну продрозкладки продподатком. Ця подія – початок переходу до нової економічної політики.

Причини запровадження непу:

- закінчення бойових дій, перехід до мирного будівництва, початок відбудови мирного господарства вимагає зміни акцентів в економіці;
- кризовий стан економіки стимулює відхід від воєнно-комуністичної доктрини;
- невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливається у збройні виступи проти існуючої влади;
- спад світового революційного руху вичерпав надії на швидке здійснення світової революції і матеріально-технічну допомогу західного пролетаріату, що змушує більшовиків більш гнучко ставитися до селянства.

Неп являв собою *комплекс заходів перехідного періоду*, який передбачав: заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин, формування ринку; кооперування трудящих; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості в результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів в економіку.

Реалізація непу в Україні:

Заміна продрозкладки продподатком. Відмова влади від практики реквізицій і свобода торгівлі пробуджує зацікавленість селянина в ефективнішому веденні власного господарства.

Кооперативне будівництво. Являє собою на думку більшовиків оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва. Сільськогосподарська кооперація зосереджує в своїх руках значну частину товарної продукції.

Промисловість. Контролюючи важку промисловість, держава передає в оренду організаціям, а також приватним особам дрібні підприємства. Основними ланками управління державною промисловістю стають трести, які замінюють надцентралізовані бюрократичні управління.

Торгівля. Приватний капітал в перші роки непу контролює 75 % роздрібного товарообігу, стимулює розвиток економіки. У той же час пожвавлення торгівлі зумовлює появу спекуляції, контрабанди, шахрайства.

Проте незважаючи на позитивні зрушення, наприкінці 20-х років неп згорнуто. *Причини:* зниження темпів економічного розвитку, вичерпання внутрішніх ресурсів непу; небажання більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політичну; швидка диференціація суспільства, зростання соціальної напруги, і, отже, створення соціальної бази для відмови від ринкових відносин.

Політика коренізації в УСРР (українізація)

Принципово важливою складовою культурних процесів в Україні у 20-30-х роках була політика *коренізації*. Вона спрямована на надання народам СРСР можливості розвивати свої національні культури і мови.

1923 - XII з'їзд РКП(б). На ньому сформульовано *основні положення політики коренізації*: підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників при формуванні державного і партійного апарату; організація мережі навчальних закладів, культурних установ, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури.

Практичне здійснення політики коренізації в Україні передбачає 2 аспекти: українізацію та створення необхідних політичних і економічних умов для розвитку національних меншин.

Цілі українізації:

- створити у світового співтовариства враження про вільний та гармонійний розвиток радянських республік;
- знайти спільну мову з багатомільйонним полінаціональним селянством;
- зняти наростаюче протиріччя між народними масами і політичною елітою;
- поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах;
- частково компенсувати республікам СРСР втрату політичного суверенітету наданням прав «культурно-національної автономії».

У 1923 р. було прийнято ряд декретів ВУЦВК, в яких проголошується рівність мов і вказується на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. У середині 20-х років питома вага українців у партії зросла до 55%, близько 80% шкіл, 40% технікумів були україномовними. Протягом 1924-27 рр. тираж україномовних газет зростає у 5 разів. Значна культурно-освітня робота (відкриття українських шкіл, видання українських газет, функціонування українського радіомовлення) проводиться серед українців, що проживають за межами УРСР.

Активно здійснюється політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. У партійних комітетах створюються спеціальні підрозділи, які працюють з національними меншинами. У місцях компактного поселення неукраїнського населення створюються окремі адміністративно-територіальні одиниці. У 1924 р. утворено автономну Молдавську республіку, починають функціонувати 7 німецьких, 4 болгарських, 1 польський, єврейський національний райони.

З кінця 20-х – початку 30-х років політика коренізації, яка сприяє національному відродженню, починає згортатися. Боротьба з нею відбувається під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом, який персоніфікується: «хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина». У 1938 р. була прийнята постанова РНК УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах та постанова Політбюро ЦК КП (б)У «Про реорганізацію національних районів і сільрад УРСР у звичайні район та сільради», які остаточно згортають політику коренізації.

Радянська модернізація в Україні

У середині 20-х років промисловий розвиток СРСР досягає довоєнного рівня, однак країна відстає від передових капіталістичних країн за більшістю економічних показників. **XIV з'їзд ВКП(б)** у грудні 1925 р. проголошує курс на індустріалізацію. *Мета:* забезпечення економічної самостійності і незалежності СРСР; зміцнення обороноздатності країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

Проголошений курс на індустріалізацію наштовхується на низку об'єктивних труднощів, головними з яких були: надзвичайно великі масштаби перетворень;

відсутність розвиненої інфраструктури; нестача кваліфікованих кадрів; дефіцит обладнання.

На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. затверджено директиви першого п'ятирічного плану (1928/29 – 1932/33 господарські роки).

Джерела фінансування індустріалізації: перекачування коштів із легкої і харчової у важку промисловість; податки з населення (для села «над податки» - постійне зростання цін на промислові товари); внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом примусові; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; розширення продажу горілки; збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба; жорсткий режим економії; експлуатація селянства та робітничого класу, в'язнів ГУЛАГу.

Особливості процесу індустріалізації в Україні

1. *Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.* Загалом на промислову модернізацію України виділено понад 20% загальносоюзних капіталовкладень.

2. *Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації крупних промислових об'єктів.* Серед 35 основних об'єктів промисловості СРСР в Україні знаходилося 7 новобудов («Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд та Харківський тракторний завод) та 5 реконструйованих об'єктів: (Луганський паровозобудівний та металургійні заводи у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

3. *Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки.* Якщо в роки першої п'ятирічки з 1500 промислових підприємств, що споруджувалися в СРСР, 400 будувалося в Україні, то у третій – 600 з 3000 заводів.

4. *Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.* Зокрема, у харчовій промисловості виникають маргарина, молочна, маслопереробна, комбікормова галузі, з'являється металургія, тракторобудування.

5. *Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії* внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази.

6. *Вищі темпи витіснення приватного сектора в економіці України, ніж у СРСР загалом.*

Наслідки індустріалізації. З одного боку, спостерігаються *позитивні зрушення:* вихід України на якісно новий рівень промислового розвитку, прогресивні зміни в структурі господарювання на користь промисловості, досягнення промисловістю республіки за низкою показників світового рівня, урбанізація, швидке формування робітничого класу. З іншого – *негативні тенденції:* привілейоване становище виробництва засобів виробництва, побудова і реконструкція підприємств – монополістів, диспропорційне формування промислового потенціалу, повернення до командних методів управління, посилення експлуатації трудящих.

Колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр.

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, зіткнулося з проблемами: кошти, сировина, робочі руки для

розвитку індустрії. В якості потенційного джерела всього цього розглядається селянство, яке становить більшість населення країни. Стимулюючим фактором має виступити кооперація.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927 р.) передбачають повільний, добровільний перехід до кооперації. Проте Сталін та його оточення намагаються прискорити темпи і розглядають в якості засобу цього *колективізацію*. Колективізація передбачає залежність селянина від держави, вона є зручним засобом забезпечення зростаючого населення міст та армії продовольством, а промисловості – сировиною і робочою силою.

1929 – початок політики суцільної колективізації. Супроводжується розкуркуленням, депортацією селянських родин до Сибіру, насильницьким залученням селян до колгоспів. У 1932 р. колгоспи об'єднують майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки. У 1937 р. в Україні налічується 24 тис. колгоспів, які об'єднують 96% селянських дворів.

Причини голоду в Україні 1932-1933 рр.

І до сьогодні ця проблема є однією з найбільш дискусійних в українському суспільстві. Ряд істориків віддає пріоритет національно-політичним чинникам («українських селян нищили не тому, що вони були селянами, але тому, що були українцями-селянами»). Ряд істориків вважає, що голод був спричинений дією соціально-економічних чинників («насильницькими хлібозаготівлями», «поверненням до необґрунтованої та скомпрометованої політики продрозкладки»). Найбільш обґрунтованим є шлях об'єднання цих чинників («економіко-політичні чинники стали в кінцевому підсумку причиною голоду»).

Демографічні втрати України: діапазон цифр від 3 до 7 млн. осіб. Найбільш достовірним уявляється число у 3,5 млн. осіб.

Наслідки суцільної колективізації.

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи здійснення колективізації призводять до катастрофічних наслідків – дезорганізації та деградації аграрного сектору на початку 30-х років. Значно скорочується поголів'я худоби, зменшується валовий збір зернових культур. У 1933 р. Сталін відмовляється від прискорених темпів індустріалізації, від безрозмірної продрозкладки. За цих умов колгоспи починають виходити з кризи. Проте незважаючи на певні успіхи наприкінці 30-х років республіка не досягла довоєнного рівня, зберігається відставання від західних країн.

Головним наслідком індустріалізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

Культурне життя у 1920-1930-х роках. Ідеологізація

Політика радянського керівництва в галузі культури офіційно отримала назву «*культурна революція*». *Мета:* у короткий строк ліквідувати неписьменність; створити систему народної освіти; сформувати кадри нової інтелігенції; перетворити літературу, мистецтво, гуманітарні науки на інструмент ідеологічного впливу на маси; використати наукові досягнення для соціалістичного будівництва.

Ліквідація неписьменності. У 1920 р. створено Надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю, згодом створюється товариство «Геть неписьменність», яке створює пункти ліквідації неписьменності. До кінця 30-х років ліквідовано неписьменність в 10 млн. осіб.

Освіта. Введено обов'язкові державні програми навчання, підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу, обов'язкове семирічне навчання. Школа стала поділятися на початкову, середню спеціальну, вищу. У той же час потреби індустрії зумовили надмірне захоплення виробничим навчанням учнів, що знижує рівень загальнотеоретичної підготовки, зумовлює згортання предметів гуманітарного циклу.

Література. Чітко окреслюються 2 позиції: 1) *радикальна* (націлена на пошук нових форм та засобів самовираження та світосприйняття); 2) *помірковано-консервативна* (прагне творчо переосмислювати національні традиції та класичні зразки світової культури). Стильова палітра української літератури:

- *пролетарський романтизм* (В. Блакитний, В. Сосюра, В. Чумак);
- *футуризм* (М. Семенко);
- *символізм* (М. Ворони, О. Олесь, М. Терещенко);
- *неокласицизм* (М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський).

Літературні організації: «Гарт», «Валіте» (*Вільна академія пролетарської літератури*), «Плуг», «Авангард», «Ланка», «Марс». З початку 30-х років у розвитку літератури спостерігаються нові тенденції: переважання ідейності на художність; нівеляція всього самотнього; розчинення творчої особистості в колективному «Ми»; перетворення літературної критики на ідеологічну цензуру; переслідування творчої інтелігенції, в чій погляд і творчості простежується національний акцент («хвильовізм»).

Театр. Новий період в історії українського театру починається з 1918 р., коли в Києві утворюється *Державний драматичний театр* під керівництвом О. Загорова та В. Кривецького, *Державний народний* на чолі з Саксаганським та «Молодий театр» (з 1922 р. – «Березіль») на чолі з Л. Курбасом та Г. Юрою. Творчі підходи: Державний драматичний театр продовжує традиції реалістично-психологічної школи; «Березіль» стоїть на позиціях авангардизму (театр має не відтворювати, а формувати життя). Найяскравіша представники українського театру: А. Бучма, О. Добровольський, Н. Ужвій, О. Юра-Юрський, Ю. Шумський.

Кінематограф. В 1926 р. реконструйовано Одеську кінофабрику, в 1928 р. введено в дію Київську кінофабрику. Характерні риси розвитку кінематографу: поява художніх фільмів; залучення до участі в кіно відомих українських акторів; зростання мистецького та технічного рівня кіновиробництва; посилення зв'язку кіно з літературою і театром. Найвідоміші твори українського кінематографу: художні фільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля» О. Довженка, документальний фільм Д. Вертова «Симфонія Донбасу», кіноопери І.Кавалеридзе «Наталка Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм».

Малярство. Відбувається організаційне згуртування митців на різних митецьких платформах.

1) *Асоціація художників Червоної України* (І. Їжакевич, М. Самокиш, С. Прохоров) – тяжіння до реалізму з поміркованим використанням модерних стильових принципів та художньої мови;

2) *Асоціація революційного мистецтва України* (О. Богомазов, М. Бойчук, В. Седлер) – намагання поєднати національний фольклор, народне мистецтво з елементами європейського модернізму.

Архітектура. Домінуючий стиль – конструктивізм, характерними рисами якого були доцільність, економність, функціональність, лаконізм у засобах вираження (ансамбль споруд площі Дзержинського у Харкові).

Музика. Формується у взаємодії канонів народного фольклору, спадщини музичної школи М. Лисенка та новітніх ідей європейських музикантів (Р. Вагнера, Е. Гріга, М. Равеля). В 1922 р. виникає *Товариство ім. М. Леонтовича* (М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Л. Ревуцький) – організує і координує музичне життя республіки. Найвідомішими музичними творами цього часу стали: опери «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, балети «Карманьйола» В. Фемеліди, Друга симфонія Л. Ревуцького. З виникненням у **1932 р.** *Спілки композиторів України* посилюється політичний вплив на творчий процес.

Наука. Координаційним центром є *Українська Академія наук*, яка з початку 30-х років зазнає структурної реорганізації (замість численних кафедр та лабораторій створюється 21 науково-дослідний інститут). Найсерйозніші відкриття зроблені у вивченні нелінійної механіки (Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю. Кондратюк), автоматичному зварюванні металів (Є. Патон), генетиці та селекції рослин (А. Сапегін, М. Холодний).

Характерні риси духовного життя суспільства: з одного боку - новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури; з іншого боку - наростання уніфікації, централізації, тотальної ідеологізації, загальне зниження півня культур.

Масові репресії. Культ особи

В 1930-х рр. під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних потреб в СРСР формується тоталітарний режим. Характерні *тенденції* суспільно-політичної ситуації в СРСР.

1. *Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології.* Утвердження відбувається через боротьбу з релігією, ідеологічне протистояння з інтелігенцією, боротьбу проти ухилів в партії і т.ін.

2. *Монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій.* В Україні під тиском влади саморозпустилися Українська партія соціалістів-революціонерів (боротьбистів), Українська комуністична партія (укапісти).

3. *Зрощення правлячої партії з правлячим режимом.* Перебування в лавах КП (б)У відкриває шлях до заняття керівних посад в управлінні та різних галузях народного господарства.

4. *Встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям.* Вже з початку 20-х років розпускаються паралельні структури – комітети незаможних селян, усі товариства переводяться під контроль НКВС.

5. *Встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва економікою.* Утворюється командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства. В якості ключової ланки виступає механізм забезпечення виконання політичних рішень влади – апарат.

Репресії. У довоєнний період починаючи з 1929 р., Україною прокотилися 3 хвилі масових репресій:

1) **1929-1931 рр.** – розкуркулення, депортації;

2) **1932-1934 рр.** – штучне посилення конфіскацією продовольства смертоносного голоду, постишевський терор, спалах репресій після смерті С. Кірова;

3) **1936-1938 рр.** – доба «Великого терору».

Сигналом до масового терору стала *«шахтинська справа» (1928 р.)* – спрямована проти технічної інтелігенції. Згодом відбуваються сфальсифіковані судові процеси міфічних організацій *«Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій»* та ін. Жертвами репресій стають в першу чергу представники інтелігенції. В **1937-38 рр.** жахливого удару завдано армії (репресовано більшість командирів полкової, дивізійної, армійської ланок). Значних втрат зазнає партія, причому не лише рядові комуністи, але й керівники КП(б)У.

Роль репресій. Масові репресії були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері – сприяли підтриманню основного стимулу до праці – страху, забезпечували систему дармовою робочою силою; у соціальній сфері – розколювали суспільство, протиставляли його верстви одну одній, створювали атмосферу взаємної підозри та недовіри, шляхом постійних пошуків ворога забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи – дисципліни та єдності.

ТЕМА 15. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Українські землі в складі Польщі

З 1919 р. під польською окупацією опинилося Східна Галичина та Західна Волинь, які становили майже третину земель Польської держави. Офіційна польська політика в українському питанні пройшла кілька етапів.

I етап – «невизначеності» (1919 - 1923). З погляду міжнародного права та держав Антанти влада Польщі над Західною Україною вважалася спірною. На Паризькій мирній конференції Польща зобов'язалася перед державами Антанти гарантувати українському населенню автономію. Польська конституція 1921 року гарантувала право українців на рідну мову в публічному житті та навчання в початкових школах. Проте ці гарантії так і залишилися невиконаними. Українці, намагаючись відстояти свої позиції, відмовлялися визнати уряд Польської держави своїм законним урядом, бойкотували перепис 1921 року, вибори до сейму 1922 р., застосовували тактику терору та саботажу, але безрезультатно. У березні 1923 р. рада послів великих держав остаточно визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною.

II етап – тиску (1923-1926). Народові демократи, які знаходяться на цей час в Польщі при владі, в українському питанні відстоюють «*інкорпораційну*» програму. Мета: примусова асиміляція поневолених народів, створення однонаціональної польської держави. Економічна політика польського уряду має на меті гальмування розвитку західноукраїнських земель, перетворення їх на аграрно-сировинний придаток розвиненіших польських земель. Штучне стримування промислового розвитку Західної України не дає можливості вилучити з аграрного сектору краю значної кількості працездатного населення для роботи на фабриках і заводах і таким чином пом'якшити проблеми села, яке страждає від аграрного перенаселення та безземелля. Польський уряд проводить активну асиміляційну та денаціоналізаційну політику, виключає українську мову зі сфери офіційного вжитку. В травні 1926 р. Ю. Пілсудський здійснює державний переворот, внаслідок якого в Польщі встановлюється режим «санації».

III етап – «пошуку компромісу» (1926-1937). На зміну політиці тиску приходять гнучкіша політика певних поступок, певних компромісів з метою створення у поневоленого населення ілюзії ліквідації національного гніту. Суть нового курсу полягає в державній асиміляції національних меншин і у відмові від національної асиміляції шляхом примусу. Уряд надає фінансову підтримку українській буржуазії, налагоджує діалог з найчисленнішою українською партією УНДО. Польська політична система, незважаючи на певні обмеження, надає можливість національним меншинам обстоювати власні інтереси через політичні партії. Найвпливовіші політичні партії: *Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціал-радикальна партія (УСРП), Комуністична партія Західної України (КПЗУ).*

В економічній сфері значного розвитку набуває кооперативний рух, який виступає як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту. В якості центрів національної культури виступає *Наукове товариство імені Шевченка*

(НТШ). Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях була греко-католицька церква, яка є важливим фактором збереження національної ідентичності.

Реакційна політика польського уряду призводить до поширення хвилі антидержавних виступів на селі, що має наслідком пацифікацію – придушення виступів за допомогою військ та поліції. Послідовна асиміляторська політика польських властей штовхає частину української молоді до застосування більш радикальних форм боротьби. У 1929 р. в Відні було створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем. В основу ідеології було покладено концепцію українського інтегрального націоналізму Д. Донцова. ОУН вдається до тактики терору а саботажу щодо влади, намагається стимулювати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння».

В цілому незважаючи на постійні коливання, на всіх етапах стратегічна мета уряду (асиміляція українців) фактично не змінюється.

Українські землі в складі Румунії

Соціально-економічне становище. Українці (800 тис. або близько 5% населення зосереджені на території Північної Буковини та Бессарабії).

Характер використання окупованих Румунією територій *колоніальний*, спрямований на гальмування економічного розвитку: вивозиться обладнання ряду великих підприємств та портів, на Буковині протягом 20-х років закривається понад 80 підприємств, зростає кількість безробітних; грабіжницька селянська реформа призводить до зменшення майже втричі розмірів селянських володінь в українських повітах Бессарабії; зростає орендна плата за землю, що призводить до масового розорення селян.

Суспільна –політична ситуація:

Перший період реакції (1918-1928 рр.) – запровадження воєнного стану у провінції; активна роздача українських земель офіцерам румунської армії; жорстоке придушення будь яких виступів проти влади (Татарбунарське повстання 1924 р.); *румунізація* (закриття українських шкіл, переслідування української церкви, втрата Буковиною автономії).

Період відносної лібералізації (1928-1937 рр.) – політична криза, нестабільність влади, часта зміна урядів мають наслідком послаблення колоніального ярма на українських землях; з середини 30-х років – введення надзвичайного стану на окупованих землях; прийняття законів про реорганізацію і зміцнення поліції та *сигуранци*.

Другий період реакції (1937-1940 рр.) – зміцнення фашистських партій та організацій; встановлення особистої диктатури Кароля II; блокування політичної активності української спільноти.

Українські землі в складі Чехословаччини

Після розпаду Австро-Угорської імперії майбутня доля Закарпаття невизначена. *Варіанти вирішення карпатського питання:* (розроблені Американською Народною Радою карпатських русинів на чолі з Г. Жаткевичем):

1) надання повної незалежності карпатським русинам; 2) об'єднання з галицькими і буковинськими українцями; 3) одержання автономії.

листопад 1918 – Рада приймає рішення приєднати русинські землі до Чехословацької республіки.

червень 1930 – згідно з Тріанонським мирним договором Закарпаття приєднується до Чехословаччини на правах широкої автономії (т. зв. «Підкарпатська Русь» - 5% території та 9% населення).

Соціально-економічна ситуація. Встановлений повний контроль чеської буржуазії над економікою, край являє собою аграрно-сировинний придаток економічно високо розвинутих чеських земель. Питома вага промисловості лише 2 %, майже 90 % сільських господарств знаходиться у борговій кабалі .

Суспільно-політичне та культурне життя. Позиція чеських властей більш поміркована і виваженіша, ніж у Польщі та Румунії: існує багато політичних партій (на середину 30-х років – близько 30); значно зросла кількість початкових шкіл та гімназій, в яких дозволено навчатися мовою на власний вибір; вільно діють громадські організації «Просвіта», «Пласт». *Чехізація* порівняно м'яка і виражається в основному в сфері освіти:: відкрито понад 200 чеських шкіл та близько 190 чеських філіалів при українських та угорських школах.

ТЕМА 16. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Проголошення автономії Карпатської України.

Сутність українського питання: 1) місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі; 2) умови і механізм возз'єднання українських земель та створення української державності.

Сторони, зацікавлені і у вирішенні українського питання:

1) СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – країни, до складу яких входили українські землі. Прагнуть втримати вже підвладні землі і приєднати нові.

2) Англія, Франція, США – країни – творці Версальсько-Вашингтонської системи, які прагнуть задовольнити свої геополітичні інтереси шляхом втручання у вирішення українського питання або додержання нейтралітету.

3) Німеччина, яка претендує на українські землі, борючись за життєвий простір та Угорщина, яка прагне повернути Закарпатську Україну.

Хід вирішення українського питання. Ініціатор активних дій у вирішенні українського питання – Німеччина, яка обґрунтовує «план поділу Росії шляхом відриву від Рад України», намагаючись таким чином приховати західний напрямок основного удару на початку Другої Світової війни.

1938 – «Мюнхенська змова» – поклала початок руйнації Чехословацької держави. Питання подальшої долі Закарпатської України – одна з головних складових чехословацької проблеми. Угорщина вимагає відокремлення чехословацької території, заселеної угорцями, та надання словакам і західним українцям права на самовизначення. Польща підтримує угорські плани, прагнучи згодом очолити блок малих і середніх держав між Чорним і Балтійським морями. В умовах, що склалися, Чехословаччина надає автономію і визнає уряд Карпатської України.

Німеччина використовує українське питання як засіб тиску і шантажу у відносинах не лише з противниками, але й з потенційними союзниками. Виступає посередником у вирішенні долі українських земель, що належали Чехословаччині. Карпатська Україна мусить віддати Угорщині частину своєї території. У той же час Гітлер виступає за збереження Карпатської України, розглядаючи її в якості центру, який може ініціювати проведення у Польщі, Румунії, Чехословаччині пропаганди за надання українським землям незалежності та створення «Великої України». Наприкінці жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Закарпатської України стає Августин Волошин – прихильник пронимецької орієнтації. Проте державність Карпатської України нежиттєздатна, оскільки спирається не на власну міць, а на баланс політичних сил у Європі.

Початок Другої світової війни.

Приєднання західноукраїнських земель

Доля Карпатської України. Німеччина відходить від планів створення «Великої України». У березні 1939 р. Гітлер вирішує остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію та Моравію, а також давши дозвіл на окупацію Карпатської України Угорщиною.

13 березня 1939 – угорська армія починає воєнну операцію проти Карпатської України. Німеччина відмовляє Карпатській Україні у підтримці.

15 березня 1939 – сейм Карпатської України проголошено незалежність. Президентом обрано А.Волошина, утверджено національну символіку.

21 березня 1939 – територію Карпатської України, незважаючи на опір національної армії – Карпатської Січі – окуповано Угорщиною.

СРСР формально засуджує агресію проти Карпатської України, але, водночас, окупація Закарпаття зводить нанівець плани створення «Великої України», які загрожують агресією проти СРСР.

Польща у планах нацистської Німеччини та СРСР. У квітні 1939 р. Гітлер віддає наказ про підготовку до нападу на Польщу. Активізуються контакти представників «третього рейху» з лідерами української політичної еміграції. З членів ОУН та колишніх вояків Карпатської Січі формуються групи для підривної діяльності проти Польщі. Водночас Гітлер намагається залучити СРСР для вирішення долі Польщі. Розпочинається зближення СРСР та Німеччини, спроби налагодження відносин. СРСР вимагає визнати його інтереси у Прибалтиці, у Південно-Східній Європі, а також відмовитися від планів створення «Великої України». Крах переговорів СРСР із західними державами щодо створення спільного фронту боротьби з нацистською агресією підштовхує СРСР до укладення договору з Німеччиною.

23 серпні 1939 р. міністрами закордонних справ СРСР та Німеччини Молотовим та Ріббентропом підписано договір про ненапад між СРСР та Німеччиною строком на 10 років. Окрім нього підписано секретний додатковий протокол, згідно з яким держави розмежовують сфери своїх інтересів у Європі. Українські землі, які входять до складу Польщі, віднесено до сфери інтересів СРСР.

Значення пакту Молотова–Ріббентропа. Пакт Молотова–Ріббентропа і таємний протокол до нього – акт свавільного поділу Європи на «сфери інтересів» між Німеччиною та СРСР, який суперечить принципам міжнародного права. Водночас він точка «відліку» процесу «збирання» українських земель у межах однієї держави.

1 вересня 1939 – німецькі війська перейшли кордони Польщі, що засвідчило початок Другої світової війни.

17 вересня 1939 – радянські війська переходять польський кордон. Демаркаційна лінія для військ двох сторін відповідає умовам таємного протоколу від 23 серпня і проходить по лінії Буг-Нарев-Вісла.

28 вересня 1939 – підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Переважна більшість території Західної України входить у межі СРСР. У той же час Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя (16 тис. км. з 1, 2 млн. населення) опинилися під німецькою окупацією. Рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР затверджене Верховними Радами СРСР та УРСР у листопаді 1939 р.

Червень 1940 – СРСР висуває вимогу до Румунії повернути Бессарабію, а також передати Північну Буковину, населену переважно українцями. Німеччина справляє тиск на Румунію, пропонуючи задовольнити вимоги СРСР. 28 червня 1940 р. румунський уряд погоджується передати СРСР Бессарабію і Північну

Буковину. Північна Буковина та Південна Бессарабія входять до складу УРСР, а з решти території та колишньої Молдавської Автономної РСР створено Молдавську РСР.

Завдяки входженню цих територій населення України збільшується на 8, 8 млн. осіб і на середину 1941 р. становить 41, 7 млн. осіб. Територія збільшується до 565 тис. кв. км.

Сутність перетворень у західних областях України: активна радянська, зміни носять суперечливий характер. З одного боку – експропріація маєтків польських поміщиків, перерозподіл землі між селянами, українізація освіти, державних установ, націоналізація промислових підприємств, ліквідація безробіття. З іншого: руйнація політичної та культурної інфраструктури (партій, «Просвіт», НТШ); насильницька колективізація; антицерковні акції; масові депортації населення.

Історичне значення входження західноукраїнських земель: наприкінці 1939-40 рр. було здійснене етнічне возз'єднання. Об'єднання вперше за багато століть у межах однієї держави більшості українських етнічних територій, незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму в західноукраїнських землях, було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Початок Великої Вітчизняної війни

Початок війни. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина напала на СРСР. Війська, сконцентровані у групи армій «Північ», «Центр» та «Південь» ведуть наступ на Ленінград, Москву, Київ. До середини липня глибина вторгнення становить 400-600 км. Більшість частин, що перебували у західних округах, розгромлена або зазнала значних втрат.

Причини поразок Червоної Армії на початку війни: раптовість фашистського нападу; матеріальна невідповідність до війни, незавершеність процесу переозброєння армії; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція СРСР; масові репресії проти армійського командного складу, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва.

Бойові дії кінця літа - осені 1941 р. Якнайшвидше захоплення Києва, окупація всієї території України - головне стратегічне завдання. Причини: економічні – захоплення України суттєво підриває військово-економічний потенціал СРСР, забезпечує Німеччину ресурсами для ведення війни проти СРСР; воєнні – окупація України створює вигідний плацдарм для подальшого наступу; морально-політичні – взяття Києва могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, вселити зневіру у перемогу німецької армії.

Липень-вересень 1941 р. – оборона Києва. Втрати німецьких військ близько 100 тис. осіб. Внаслідок невмілого керівництва більша частина військ Південно-Західного фронту опинилася в оточенні. В полон потрапило близько 660 тис. осіб.

Серпень – жовтень 1941 р. – оборона Одеси, яка мала велике стратегічне і політичне значення.

До кінця 1941 р. більша частина України, за винятком частин Харківської, Сталінської, Ворошиловградської області та Криму окупована.

Бойові дії у 1942 р. Після поразки німецьких військ під Москвою взимку 1941 р. та вдалого зимового контрнаступу радянське керівництво запланувало на весну 1942 р. ряд великих стратегічних операцій, не маючи для цього достатніх сил та засобів. Це призвело до ряду катастрофічних невдач.

Травень 1942 р. – поразка радянських військ в Криму на Керченському півострові. Ускладнила становище захисників Севастополя, який був захоплений після 250-денної оборони 4 липня 1942 р.

Травень 1942 р. – поразка радянських військ під Харковом внаслідок невдало організованого наступу. В полон потрапило близько 240 тис. червоноармійців.

Поразки радянських військ змінили ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою вони 28 червня розпочали широкомасштабний наступ. Із захопленням 22 липня 1942 р. м. Свердловська Ворошиловградської області вся територія України остаточно окупована.

Встановлення нацистського окупаційного режиму

Ще задовго до початку Другої світової війни Україна входить в орбіту інтересів нацистської Німеччини. До початку Другої світової війни основоположною при розгляді майбутньої долі України була концепція керівника зовнішньополітичного бюро НСДАП (Націонал-соціалістична німецька робоча партія – правляча партія нацистської Німеччини) А. Розенберга.

Сутність концепції Розенберга: створення формально самостійних держав в Україні та на Кавказі; фактична залежність їх від нацистської Німеччини; використання їх матеріальних ресурсів, а також геополітичного положення у боротьбі з Росією.

Нацистські плани після початку II світової війни

З початком Другої світової війни на перше місце керівники нацистського рейху ставлять економічні розрахунки. Україні відведено важливе місце в їх реалізації в ході агресії проти СРСР.

1941 – створюється економічний штаб особливого призначення «*Ольденбург*» («*Економічний штаб «Ост»*») для реалізації економічної частини плану «*Барбаросса*» під керівництвом Геринга. *Завдання штабу:* якнайшвидше здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих територій, використання промислових, сировинних ресурсів окупованих територій, в тому числі і України, в інтересах Третього рейху. Цей план розрахований в основному на період війни (тактичний план).

1940 – розпочато роботу над довгостроковим, стратегічним «Генеральним планом «Ост»». Мета: дати рекомендації щодо вирішення проблем германізації та колонізації районів Сходу на довгочасну перспективу.

План-мінімум (розрахований на період війни): максимальне використання для успішного ведення війн економічних ресурсів завойованих на Сході територій (насамперед продовольства України та нафти Кавказу); знищення радянських керівних кадрів, комуністів, євреїв, циган; залучення населення до роботи в інтересах окупантів.

План-максимум (стратегічний, розрахований на повоєнний час, має забезпечити домінування німецької нації на окупованій території): фізичне

знищення та масові депортації слов'янського населення; підлив біологічної сили слов'янських народів; часткове онімечення «нордичних груп населення»; переселення німців на окуповані території, створення системи озброєних селянських поселень колоністів.

Основні етапи трансформація планів щодо України в керівництва III рейху: у довоєнний період – козир у дипломатичні гри; у воєнний – матеріальна база і плацдарм для ведення бойових дій; у повоєнний – одне з кращих місць для розгортання німецької колонізації.

Зони окупації на території України: 1) «Трансністрія» (Північна Буковина, Одеська, частина Миколаївської, Вінницької областей) – румунська зона окупації; 2) «Дистрикт Галичина» (західні області України) – приєднані до створеного на окупованій території Польщі Генерал-Губернаторства; 3) Рейхскомісаріат «Україна» - центральна частина України; 4) зона воєнної адміністрації (Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська та Ворошиловградська області, Крим).

Завдання окупаційного режиму:

- забезпечити продовольством, матеріальними і людським ресурсами потреби фашистської воєнної машини;
- вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення та депортацій «лебенсраум» (життєвий простір) ля арійської раси;
- сприяти колонізації значної частини окупованих земель німецькими переселенцями.

Сутність нацистського окупаційного режиму:

Економічна експлуатація України: створення системи грабіжницьких заготівельних органів («Центральне товариство Сходу») з метою обліку, вилучення, переробки сільськогосподарської продукції на окупованій території; спроби використання в інтересах ведення війни підприємств ключових галузей промисловості України (насамперед металургійної та вуглевидобувної); введення загальної трудової повинності для населення; депортація населення України на примусові роботи до Німеччини (з 2,8 млн. вивезених з території Радянського Союзу, 2,4 млн. вихідці з України).

Геноцид, масовий терор по відношенню до цивільного населення: створення широкої мережі концентраційних таборів та гетто (понад 50 гетто та близько 180 концентраційних таборів), фізичне знищення військовополонених, євреїв, циган, комуністів, «неблагонадійних елементів» (Бабин Яр у Києві, шахта 4-4 біс у Донецьку), проведення широкомасштабних каральних акцій проти населення за підозрою в підтримці партизан та підпільників (близько 250 сільських населених пунктів повторили долю Хатині), фізичне винищення міського населення шляхом організації голоду.

Розгортання радянського партизанського руху

Етапи розвитку партизанського руху

1. «зародження і становлення» (середина 1941р. – кінець 1942 р.). – Збирання сил, визначення оптимальних організаційних форм і ефективних методів боротьби у ворожому тлу

2. «стабілізації» (кінець 1942 – середина 1943 рр.). – поява штабів партизанського руху, надходження матеріальної допомоги з Великої Землі, встановлення контролю над великими районами, здійснення рейдових операцій.
3. «активних наступальних дій»(середина 1942 – середина 1944 рр.) – організація широкомасштабних диверсій, численних рейдів, активна взаємодія з формуваннями Червоної Армії, наступальна тактика бойових дій.

Причини слабкості партизанського руху на початку війни: наступальна воєнна доктрина, що призвела до згортання підготовки кадрів, ліквідації документації та партизанських схованок і баз; дефіцит підготовлених партизанських кадрів; відсутність координаційного центру, погане постачання загонів зброєю, боєприпасами, медикаментами; жорстоке придушення я окупаційними властями будь-яких виявів опозиції нацистському режиму.

Наростання ефективності партизанського руху.

Травень 1942 р. – створення *Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР)*.

Червень 1942 р. – створення *Українського штабу партизанського руху (УШПР)*.

З середини 1942 р. партизанський рух набирає сили та масовості. Виникають великі та добре організовані партизанські загони та з'єднання під командуванням О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова.

Основні форми дій партизан: організація диверсій на залізницях («рейкова війна» - лише за 1943 р. партизани підірвали понад 3,5 тис. ешелонів) та у промисловості; напади на німецькі гарнізони; збирання та передача Червоній Армії розвідувальної інформації. Загалом в період 1941-1945 рр. в партизанських загонах та з'єднаннях налічувалося близько 180 тис. осіб.

Фактори ефективності партизанського руху: створення Центрального та Українського штабів партизанського руху; матеріальна підтримка з Великої Землі; застосування партизанами ефективних методів боротьби («рейкова війна», рейдова тактика); значна підтримка з боку місцевого населення. Все це в комплексі дало змогу партизанському руху перейти на якісно вищий щабель і перетворитися на важливий фактор Другої світової війни.

Утворення УПА

Напередодні вторгнення німецьких військ у СРСР націоналістичний рух був розколотий на 2українські націоналістичні організації: ОУН-Б – бандерівська та ОУН-М – мельниківська. Обидві організації ставлять перед собою одну мету – незалежність України. Мельниківці розраховують на допомогу Німеччини у вирішенні українського питання. Прихильники Бандери вважають, що українська держава може бути встановлена лише внаслідок національної революції, у ході якої можна розраховувати лише на власні сили.

З наближенням нападу Німеччини на СРСР націоналісти роблять ставку на Німеччину, прагнучи в стратегічній перспективі скористатися її підтримкою у встановленні української державності.

1941 р., 30 червня – у Львові проголошено Акт про відновлення Української держави. Головою Українського державного правління обрано Я. Стецька,

соратника С. Бандери. Берлін рішуче виступив проти, заарештував ініціаторів цього Акту та значну кількість активістів ОУН-Б.

ОУН-М відмежувалась від львівської акції бандерівців. Співробітничавши з нацистами, мельниківці взяли участь у створенні на окупованій території органів місцевого самоврядування, поліції, громадських організацій.

Не бажаючи утвердження в Україні будь-якої моделі державності нацисти перейшли до репресій стосовно членів ОУН-Б, а згодом і ОУН М.

Створення та дії УПА.

З осені 1941 р. на території Волині та Полісся під проводом Т. Бульби-Боровця виникає напівпартизанське формування «Поліська Січ», яке боролось із рештками Червоної Армії, радянськими партизанами, а з 1942 р. і з німцями. З середини 1942 р. до методів партизанського руху перейшли і члени ОУН, військові формування яких спочатку називалися Українська визвольна армія, а згодом – Українська повстанська армія. Її очолив Р. Шухевич (Тарас Чупринка).

У середині 1943 р. УПА С. Бандери залучила до свого складу майже всі загони Т. Бульби-Боровця та частини ОУН А. Мельника. За зонами дії УПА ділилася на 3 групи: УПА-Північ (Волинь та Полісся), УПА-Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). На кінець 1944 р. чисельність УПА становила близько 100 тис. осіб. Основні об'єкти партизанських дій УПА: німці та їх союзники; формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом підрозділи Червоної армії.

Еволюція тактики ОУН-УПА. На етапі становлення основними завданнями повстанських загонів були протидія ввозу робочої сили і продовольства з українських земель до Німеччини, протистояння окупаційним властям.

Лютий 1943 р. – третя конференція ОУН-Б приймає рішення про перехід до збройної боротьби.

Серпень 1943 р. – на III Надзвичайному великому зборі ОУН-Б був проголошений курс на боротьбу проти «московсько-більшовицького та німецького ярма», вироблена більш демократична соціально-економічна та політична платформи організації.

Липень 1944 р. – створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Відіграла роль координаційного воєнно-політичного центру.

З наближенням лінії фронту до підконтрольних УПА територій її керівництво вирішує зайняти політику неутручання в протистояння між вермахтом і Червоною Армією, обрала тактику збереження і зміцнення своїх сил. Після звільнення Лівобережжя, перенесення бойових дій на Правобережжя основний удар УПА спрямовує проти радянських партизанів і підрозділів Червоної Армії.

Визволення України. Завершення Великої Вітчизняної та Другої світової війн

Операції кінця 1942 – 1943 рр. Сталінградська битва (17 липня 1942 - 2 лютого 1943 рр.) – початок не лише корінного перелому в Другій світовій війні, але й початок визволення території України. 18 грудня 1942 р. – звільнення першого населеного пункту на території України – с. Півнівки Міловського району Ворошиловградської області.

Січень 1942 - лютий 1942 р. – визволення значної частини Донбасу та Харківщини (у березні 1943 р. Харків знов захоплено німцями).

Липень-серпень 1943 рр. – битва на Курській дузі. Поразка німецьких військ, перехід стратегічної ініціативи в руки радянських військ, створення передумов для звільнення решти території України.

Серпень – жовтень 1943 рр. – військами Південного, Південно-Західного та Воронезького фронтів звільнено переважну більшу частину Лівобережної України; вихід радянських військ до Дніпра.

Жовтень – листопад 1943 р. – битва за Дніпро. 6 листопада 1943 р. Київ ціною величезних людських втрат звільнено. Крах планів Гітлера створити неприступний «Східний вал» на Дніпрі.

Допомога тилу фронту. Досягнення успіхів Червоною Армією значною мірою зумовлювалося працею трудівників тилу, завершенням перебудови економіки на воєнний лад. Обладнання, вивезене з України, становило майже половину всіх потужностей, введених в дію у східних районах СРСР. Велику роль відіграв науково-технічний потенціал УРСР (технологія виплавки броньованої сталі академіка Н.Доброхотова, технологія швидкісного електрозварювання колективу під керівництвом академіка Є.Патона).

Бойові дії 1944 рр. У січні 1944 р. Червона Армія розпочала визволення Правобережної України та Криму.

Лютий 1944 р. - Корсунь-Шевченківська битва – одна з класичних операцій по оточенню в ході Другої світової війни.

Березень 1944 р. – вихід радянських військ на кордони з Румунією.

Квітень 1944 р. – визволення Одеси.

Травень 1944 р. – визволення Криму.

Серпень 1944 р. – визволення Львова.

Жовтень 1944 р. – завершення визволення території України, перенесення бойових дій на територію Польщі, Чехословаччини, Угорщини.

9 травня 1945 р. – капітуляція нацистської Німеччини;

2 вересня 1945 р. – капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни.

Підсумки війни для України: з одного боку - величезні людські втрати (9-14 млн. осіб), значні матеріальні збитки, пов'язані з бойовими діями, терором та грабінництвом окупантів, руйнаціями; з іншого боку – завоювання Україною авторитету на міжнародній арені, зростання свідомості та віри у свої сили народу, концентрація в межах однієї держави основної частини українських етнічних земель.

ТЕМА 17. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945 — НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Зовнішньополітична діяльність УРСР

Формування інститутів зовнішньополітичної діяльності. У січні 1944 р. в Москві на Пленумі ЦК ВКП (б) розглянуто рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. Невдовзі на X сесії Верховної Ради СРСР приймається закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський.

4 березня 1944 – Верховна Рада УРСР приймає закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ.

Причини відновлення зовнішньополітичного представництва УРСР

- намагання заспокоїти міжнародну громадську думку, мобілізувати український народ на завершення війни та відбудову;
- нейтралізація дій національно-визвольних сил;
- розкіл української діаспори в західних державах;
- прагнення створити додатковий інструмент для здійснення зовнішньополітичних планів керівництва СРСР.

Діяльність України на міжнародній арені. В 1945 р. Україна стає одним із засновників і перших членів ООН. Делегація УРСР бере участь в розробці Статуту організації, роботі комітетів та комісій ООН.

1948-49 рр. – Україна є постійним членом головного органу ООН – *Ради безпеки*.

1946 – українська делегація бере участь в роботі *Паризької мирної конференції*

1947 – Україна укладає мирні договори з Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією, Фінляндією.

Протягом 50-х років українська дипломатія працює в 16 міжнародних організаціях, підписує близько 60 мирних угод та конвенцій.

Особливості діяльності України на міжнародній арені: формальність, слідування в руслі зовнішньополітичної діяльності СРСР, нездатність використати право встановлення прямих дипломатичних відносин.

Повоєнні адміністративно-територіальні зміни

Питання про повоєнні кордони України активно обговорюються на *Тегеранській (1943 р.)* та *Ялтинській (1945 р.)* конференціях. Головне завдання: міжнародне юридичне визнання факту включення протягом 1939-1945 рр. західних областей України до складу СРСР.

Польсько-українське територіальне розмежування.

1944 – Люблінська угода (частина українських земель зі складу Підляшшя, Холмщини, Посяння, Лемківщини передаються Польщі).

1945 – договір щодо радянсько-польського державного кордону (кордон проходить в основному по «лінії Керзона» з частковим відхиленням на схід, на користь Польщі);

1951 – обмін прикордонними ділянками на прохання Польщі (до складу Польщі частина Дрогобицької області, до складу Львівської області – землі в районі м. Кристонополя (Червонограда)).

Українсько-чехословацьке розмежування.

1944 – I з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України (Мукачево) ухвалює маніфест про возз'єднання Закарпаття з СРСР.

1945 – договір між Чехословаччиною та СРСР (юридичне закріплення рішення з'їзду в Мукачевому).

Українсько-румунське розмежування.

1947 – договір між Румунією та СРСР (Румунія визнає право України на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину)

Наслідки процесу врегулювання територіальних питань: остаточне визначення кордонів республіки; збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу; об'єднання українських земель у складі однієї держави.

Відбудова промисловості. Голод 1946-1947 рр.

Значний рівень збитків. У республіці повністю або частково зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16 тис. промислових підприємств. Рівень промислового виробництва в 1945 р. становить лише 26% від довоєнного.

Голод 1946-47 рр. Викликана посухою 1946 р. загроза голоду своєчасно не нейтралізована. Ситуацію ускладнили надмірно високі плани хлібозаготівлі, великі обсяги експорту хліба та продуктів тваринництва за кордон. Протягом 1946-47 рр. від голоду померло близько 800 тис. осіб, що негативно вплинуло на моральний стан суспільства, скоротило і без того незначні трудові ресурси.

Опора на внутрішні ресурси. З ідеологічних мотивів СРСР відмовився від зовнішньої допомоги з боку США (т. зв. «план Маршалла»), у той час як західні країни ефективно використовували надані кредити..

Пріоритетний розвиток важкої промисловості. Ставка робиться насамперед на відновлення роботи підприємств важкої промисловості, на економію та залучення коштів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. Процес відбудови відбувається централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану.

Панування командної системи. Надала змогу в короткий час мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, концентрувати їх на відбудові певного об'єкту чи галузі.

Надзвичайно велика роль ідеологічного фактору. Виявлявся у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах – рухах передовиків і новаторів, соціалістичному змаганні.

Демографічні процеси. Для повоєнного періоду характерним є значне скорочення населення внаслідок участі у бойових діях, знищення під час окупації, депортацій. По закінченні війни відбуваються значні міграції населення: демобілізація, реєвакуація, репатріація, депортація. Значною мірою на демографічній ситуації відбився голод 1946-47 років та процес входження до складу УРСР західноукраїнських земель.

Соціальна політика. Носить суперечливий і неоднозначний характер. З одного боку: вводиться 8-годинний робочий день, відмінюються обов'язкові понадурочні роботи, відновлено чергові та додаткові відпустки. З іншого: приймаються постанови, які закріплюють робітників на підприємствах, збільшують норми виробітку; відбувається наступ на присадибні ділянки колгоспників, збільшуються розміри грошових та натуральних податків на селянство.

Продовольча проблема. В грудні 1947 р. скасовується карткова система та відбувається перехід до продажу продовольчих і промислових товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. У той же час ріст цін на товари значно перевищив рівень зростання заробітної платні.

Грошово-фінансова реформа. З одного боку, впорядкувала грошову масу, що перебувала в обігу; здійснила переоцінку грошових заощаджень, що перебували в банках, на пільгових умовах. У той же час реформа боляче вдарила по селянству, яке зберігало гроші вдома.

Житлова проблема. Внаслідок великих масштабів руйнувань та акцентів при відновленні при відбудові на відновленні важкої промисловості вирішується дуже повільно, мільйони людей змушені тривалий час жити у напівзруйнованих будинках, бараках, землянках.

Хронічною проблемою є уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, непропорційно низька частка заробітної платні робітників і службовців у національному доході, нееквівалентний обмін між містом і селом.

Радянізація західних областей України. Боротьба з УПА

Процес відбудови у возз'єднаних районах УРСР проходить значно складніше, ніж на сході. *Причини:* слабкість економічного потенціалу регіону; соціокультурні особливості населення західних регіонів України; пасивний та активний опір значної частини місцевого населення соціалістичним перетворенням.

Сутність перетворень у західних областях: продовження і завершення соціалістичної перебудови возз'єднаних земель. Характер змін – неоднозначний.

1. Модернізація промислового потенціалу регіону. Здійснено суттєву реконструкцію старих заводів та фабрик, відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. нових і середніх промислових підприємств. *Особливості:* значно вищі, ніж на сході, темпи промислового розвитку; розвиток на основі місцевих сировинних переробних галузей – деревообробної, паперової, хімічної; поява нових галузей промисловості – машинобудівної, приладобудівної, взуттєвої, трикотажної; відкриття значних родовищ корисних копалин. У той же час вадами промисловості регіону є диспропорційність розвитку, відсутність закінченого технологічного циклу, домінування кількісних показників над якісними.

2. Радикальні соціально-економічні зрушення в сфері сільського господарства. Відновлено процес примусової форсованої колективізації, на початку 50-х років суцільна колективізація в основному завершена. *Особливості:* форсовані темпи, примус, недооцінка місцевої специфіки та менталітету західних українців.

3. Помітні зрушення в сфері освіти. Здійснюється активна боротьба з неграмотністю, розширюється мережа початкової та середньої освіти, з'являється нове покоління місцевої інтелігенції. На початку 50-х років кількість вчителів у

школах порівняно з довоєнним часом збільшується в 6 разів, кількість учнів у 5-10 класах – втричі. Кількість вузів у 50-х роках порівняно з 1940 р збільшується в 1,5 рази. У той же час відбувається активна русифікація.

4. *Формальне представництво у владних структурах місцевого населення.* В номенклатурі партійних органів, обкомів партії місцеві представники становлять незначний відсоток (близько 12 %).

5. *Активна боротьба з греко-католицькою церквою.* Після визволення західних областей України протягом нетривалого часу (до 1945 р.) ставлення влади і церкви одна до одної лояльне. Але з березня 1945 р. розпочинається наступ на УГКЦ: ліквідовано церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, проведено арешти серед духовенства. **1946р., березень.** – Львівський собор (сутність рішення: скасовано Брестську унію 1596 р., проголошено возз'єднання з Російською православною церквою).

Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого західноукраїнського населення. Організуюче ядро та ударна сила опору – формування УПА.

Особливості діяльності УПА у повоєнний період.

I етап (1945-1946 рр.) – відкрите протистояння. *Мета:* не дати змоги радянській владі швидко закріпитися в західноукраїнському регіоні. Загони УПА тримають під контролем значну територію (близько 150 тис. км), створюють альтернативні радянським національно-державні структури; здійснюють численні збройні акції (напади на військовослужбовців, населені пункти, диверсії на залізничних та шосейних дорогах). У відповідь здійснюються широкомасштабні каральні операції, під час яких вбито 34 тис. повстанців та 46 тис. захоплено в полон. Наприкінці 1946 р. Українська Головна Визвольна Рада приймає рішення про демобілізацію значної частини повстанців, відправку певної кількості вояків на Захід, організацію підпілля.

II етап (1947-1950 рр.) – підпільна боротьба. Поширення набуває тактика партизанської війни невеликими групами, широкої підпільної роботи, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників та прихильників влади. Згідно з офіційними даними здійснено 14,5 тис. диверсій та терористичних актів, під час яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників владних органів, НКВС, місцевих жителів. Заручниками ситуації стають місцеві жителі, які страждають як від дій УПА, так і від репресій, беззаконня з боку влади. З обох сторін поширення набувають провокації.

Після загибелі командувача УПА Ю.Шухевича організований опір УПА закінчується, хоча рештки підпілля діють до середини 50-х років.

Встановлення радянської влади в західних областях України супроводжується посиленням репресивного тиску на місцеве населення.

Мета репресій: створення сприятливих умов для радянської влади; насильницьке залучення населення до радянської системи господарювання; ліквідація греко-католицької церкви в якості чинника громадсько-політичного життя; звуження соціальної бази опору з боку ОУН-УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади.

Форми репресій: створення системи заручників з середовища заможних селян; конфіскація майна; арешти; масові депортації до східних районів СРСР сімей оунівців та «бандпособників».

Міграції населення з території Закерзоння.

У зв'язку із погодженням та встановленням нових кордонів між СРСР та Польщею із територій Закерзоння (Лемківщина, Осяння, Підляшшя, Холмщина) здійснюється переселення населення.

I етап – «добровільне переселення» (вересень 1944-серпень 1945 рр.). Переселенські комісії, створені з представників УРСР та Польщі, проводять агітацію за переселення. Успіх акції незначний – до початку березня 1945 р. в Україну переселилося лише 81 тис. осіб.

II етап – «насильницька депортація» (вересень 1945 – серпень 1946 рр.). У зв'язку з припиненням добровільного переселення частини польської армії та органи внутрішніх справ Польщі примусово відселяють українське населення на територію СРСР. Акція супроводжується вбивствами, пограбуваннями, мародерством. В Україну поселено 482 тис. осіб – близько 97% населення Закерзоння.

III етап - «операція Вісла» (квітень-липень 1947 р.). Формальний привід – загибель у березні 1947 р. в бою із загонами УПА заступника міністра оборони Польщі К.Сверчевського. Після цієї події польським керівництвом прийнято рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних прилеглих земель і поселення їх у західних та північних районах з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. Депортовано близько 140 тис. осіб.

Розгортання ідеологічних кампаній

У повоєнний період активізується пропагандистська обробка населення, посилюється тиск на інтелігенцію, яка намагається знайти нові форми і методи самореалізації в науці та культурі.

1946 – приймаються постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» та «Ленинград», «Про кінофільм «Большая жизнь», постанови ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал «Вітчизна».

Ключові тези критики: звинувачення в націоналізмі; недостатнє висвітлення проблем сучасності; необхідність розгортання більшовицької критики та самокритики. З **1947 р.** починається відверте цькування і звинувачення в націоналізмі *М. Рильського* (збірники «Київські октави», «Мандрівка в молодість»), *Ю. Яновського* (роман «Жива вода»), *О. Довженка* (кіносценарій «Україна в огні»).

В цей же період звинуваченню піддається група українських істориків (*К. Гуслистий, М. Петровський, М. Супруненко, Ф. Ястребов*). *Ключові тези критики:* відхід від більшовицького принципу партійності; антинауковість; відродження основних історичних концепцій Антоновича, Грушевського; висвітлення історії України ізольовано від історії інших народів СРСР; відмова від акценту на боротьбі класів. .

З 1948 р. починається новий етап морально-політичного тиску - боротьба з «низькопоклонством» перед Заходом та «космополітизмом». Мета кампанії: посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; розколоти інтелігенцію; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої; відновити образ внутрішнього ворога.

Об'єкти критики: література, театральне мистецтво, генетика. Піддано критиці генетику (т.зв. «*лисенківщина*»), звинувачено в націоналізмі В. Сосюру за вірш «Любіть Україну», К.Данькевича за оперу «Богдан Хмельницький».

Наслідки політико-ідеологічних кампаній. У літературі та театрі зникло поняття мистецька школа; поглибилася ізоляція від надбань західної культури, науки; зникла атмосфера творчої змагальності; обмежена свобода творчості; зміцнився ідеологічний контроль за суспільними процесами.

Лібералізація суспільно-політичного життя в УРСР

Після смерті Сталіна у березні 1953 р. в СРСР розгортається процес трансформації тоталітарних структур. Сутність змін полягає в лібералізації суспільного життя. Незважаючи на спроби впливових соратників Сталіна Молотова, Кагановича, Маленкова законсервувати ситуацію, зупинити перетворення, М. Хрущов перемагає у боротьбі за владу.

Характерні особливості суспільно-політичного життя.

Припинення кампанії проти націоналізму, уповільнення процесу русифікації, зростання українського чинника в різних сферах суспільного життя. На керівні посади висувається все більше представників місцевої влади. У 1958 р. українці становлять 60% КПУ. 1954 р. – у зв'язку з 300-ю річницею возз'єднання України з Росією прийнято указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР».

Реабілітація жертв сталінських репресій. Із заслання повертаються депортовані, з таборів ув'язнені. 1956 р. – XX з'їзд КПРС, на якому Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов викриває культ особи Сталіна..

Розширення прав союзних республік. Протягом середини 50-х років в Україні із союзного в республіканське підпорядкування переходить декілька тисяч підприємств та організацій, значно зростає бюджет республіки, з 1957 р. республіки отримали право вирішувати питання адміністративно-територіального поділу, приймати громадянський, карний, процесуальний кодекси. Згодом розширено фінансово-бюджетні права республік.

Розширення контактів з закордоном. Діяльність України на міжнародній арені стає більш інтенсивною (1953 р. – Україна член 14 міжнародних організацій, 1955 р. – 29) поживляється міжнародний туризм.

Реорганізація державного апарату. Вдосконалюється структура владних органів, відбувається значне скорочення адміністративно-управлінського апарату, що послаблює тиск командно-адміністративної системи; розширюються склад і права місцевих органів влади.

Панування комуністичного романтизму та соціальної міфології. У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС приймається третя програма партії – програма побудови комунізму. У суспільстві розгортається соціалістичне змагання, спостерігається

масовий трудовий ентузіазм, численні трудові почини, які згодом вихолощені бюрократією.

Поява альтернативних форм громадської активності. В ряді місць відбуваються масові заворушення серед населення, пов'язані передусім з незадовільним матеріальним становищем, з'являється дисидентський рух. Дисидентський рух починається на заході України: 1958 р. – в Івано-Франківську викрито «Об'єднану партію визволення України», в 1961 р. засуджено організацію «Український національний комітет», в 1961р. викрито Українську робітничо-селянську спілку. Лідери опозиційного руху: Л. Лук'яненко, Ю. Бадзьо, М. і Б. Горині, В. Чорновіл, В. Мороз та ін.

Зміни в промисловості та сільському господарстві

У середині 50-х років УРСР відіграє одну з провідних ролей у єдиному господарчому механізмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну та паливну базу, стала одним з найрозвинутіших районів машинобудування. У той же час для економіки характерними є наступні *вади*: помітне відставання від західних країн у якісних показниках; диспропорційне моделювання економіки; зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості. На порядку денному – реформування економіки.

Основні напрямки реформ.

1) Вирішення продовольчої проблеми. Сільське господарство проголошується пріоритетним напрямком, валова продукція сільського господарства значно збільшується, в середині 50-х років воно стає рентабельним. *Чинники* піднесення сільського господарства: посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві; створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників; поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів та радгоспів; зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства; підвищення освітнього рівня керівників сільськогосподарського виробництва.

У той же час скорочуються розміри присадибних господарств в колгоспників, приймаються волюнтаристські, нереалістичні *надпрограми*:

1. Освоєння цілих земель. *Сутність*: освоєння для подальшої культивування майже 13 млн. га. незайманих земель Казахстану та Сибіру. Реалізація цієї програми поглинула значну частину матеріальних та людських ресурсів, які могли бути використані для підйому сільського господарства у традиційних сільськогосподарських регіонах.

2. Поспішне і невиправдане розширення посівів кукурудзи та інших «дивокультур». Одержаний результат був непропорційний затраченим зусиллям, призвів до різкого скорочення посівів зернових культур.

3. Надпрограма у тваринництві. Мала на меті наздогнати передові капіталістичні країни щодо виробництва м'яса масла і молока на душу населення, але внаслідок дії ряду об'єктивних факторів залишилась невиконаною

З кінця 50-х років у сільському господарстві спостерігається спад. *Причини*: збереження адміністративно-командної системи; непропорційність результатів затраченим зусиллям, екстенсивний характер розвитку сільського господарства;

непослідовність та суперечливість реформ; суттєве скорочення бюджетів колгоспів внаслідок рішення про вкуп техніки МТС.

2) Реформа управління. *Сутність:* демократизація управління; розширення господарчих прав союзних республік; наближення управління до виробництва. *Стрижень* нової системи: територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи), що створюються в економічних адміністративних районах. *Позитивні риси:* поліпшення розподілу праці; збалансованість формування виробничої і соціальної інфраструктури; максимальне використання місцевих ресурсів. *Негативні риси:* неспроможність забезпечити єдину технічну політику; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування. Внаслідок вад реформи у вересні 1965 р. відновлено республіканські та союзні міністерства, у жовтні ліквідовано раднаргоспи.

3) Соціальні перетворення. Значно зростає добробут населення, скорочується робочий день, запроваджується п'ятиденний робочий тиждень. Значних розмірів набуває житлове будівництво, широко доступною стає нова побутова техніка – телевізор, магнітофони, пральні машини.

Культурно-освітні процеси. Виникнення руху «шістдесятників» та дисидентського руху

Духовне життя в Україні характеризується взаємодією різних тенденцій, непослідовністю та суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури та збереження позицій сталінізму в інших.

Відбуваються активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти. Головне завдання: подолати відірваність від життя шкіл та вузів. *В основі реформи - поєднання загальноосвітнього та політехнічного навчання.* Проте матеріально-технічна база шкіл, вчительські кадри неспроможні реалізувати нові завдання професійної підготовки учнів, якість підготовки випускників вузів та середніх спеціальних закладів значно відстає від кількісного їх зростання.

Русифікація. Новий шкільний закон, прийняти в 1959 р., надає право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Він став інструментом русифікації українського шкільництва. В 60-х роках в обласних центрах українські школи становили 28%, російські – 72 %.

Певне розширення меж творчої культурної та наукової діяльності. Відбувається процес реабілітації відомих діячів культури, науки, пом'якшується цензура. З'являється ряд ґрунтовних суспільно-політичних, наукових, літературних журналів («Прапор», «Знання та праця», «Український історичний журнал»), посилюються контакти української інтелігенції із зарубіжними культурними та науковими центрами.

Пробудження громадської активності й національного відродження. У Києві виникає клуб творчої молоді «Супутник», у Львові – «Пролісок», відбувається формування шістдесятників у Харкові, на Донеччині. Актив складають представники творчої інтелігенції: Л. Танюк, І. Світличний, І. Драч, А. Горська. Основними формами діяльності стають творчі вечори, самвидав. З плином часу набирають дедалі більшої ваги, стають осередками громадської активності.

Вихід на літературний та суспільний обрій плеяди творчої молоді. Найбільш яскравими представниками є В. Симоненко, Л. Костенко, Б. Олійник, І. Драч, І. Дзюба, А. Горська, В. Коротич та ін. Відкидають стереотипи і шукають нові форми самовиразу в мистецтві, що згодом викликає хвилю гонінь проти інакодумців.

Адміністративне утвердження атеїзму під час антирелігійної кампанії 50-х – 60-х років. Незважаючи на те, що в державі декларується толерантне ставлення до церкви, на практиці відбувається адміністративне втручання в діяльність церкви, підривається її матеріальна база, поглиблюється антирелігійна кампанія.

ТЕМА 18. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Політико-ідеологічні процеси в Україні 1960-1970-х рр.

Кадрові зміни в політичному керівництві

В політичній сфері для брежнєвського керівництва характерним є прагнення зберегти існуючий режим, не втратити спадкоємність із владними структурами попередніх десятиріч. Активно впроваджується курс на «стабілізацію».

Характерні риси реалізації курсу на «стабілізацію».

1. Підміна справжнього народовладдя формальними представництвом трудівників у радах, обмеження їхньої реальної влади. Невпинно зростає кількість обранців у владних структурах, проте вибори проходять безальтернативно, а сонові завчасно підготовлених списків.

2. Зростання масштабів бюрократичного апарату, узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою. Управлінський апарат країни на середину 80-х років становить близько 18 млн. осіб, наростає випуск інструкцій, наказів, які часто суперечать один одному і створюють клубок суспільних протиріч.

3. Зведення нанівець самостійності громадських організацій, їхнє фактичне одержавлення. Це стимулює падіння політичної активності, появу «неформальних» організацій та груп.

4. Згортання гласності. Набирає силу тенденція монополії на інформацію з боку центральних ЗМІ.

5. Перетворення КПРС на стрижень державної структури і зосередження в її руках усієї повноти влади. КПУ в цей час очолюють лідери, які обстоюють різні моделі розвитку республіки: 1) **Шелест П. (1963-1972)** – автономізаційну; 2) **Щербицький В. (1972-1989)** – централістську.

Особливості курсу П.Шелеста. Активно підтримує хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів, виношує плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. В 1972 р. звинувачений в ліберальному ставленні до націоналістичних проявів, у потуранні економічному місництву, в ігноруванні Москви. П. Шелест усунути з посади.

Особливості курсу В. Щербицького. Намагається діяти в межах старого економічного механізму за його законами та правилами (характерним є надмірна централізація та регламентація, орієнтація на екстенсивні форми ведення господарства), активно реалізує курс на злиття партійного і державного апарату, підміну держави та її органів партією.

Незважаючи на кількісне зростання КПУ (за період з 1964 по 1985 р. кількість членів партії зросла вдвічі), партійний вплив знижується. *Причини:* курс на незмінність кадрів, старіння партійного керівництва, вироблення управлінського стилю, спрямованого не на вирішення проблем, а на збереження власної рівноваги.

В цілому курс на «стабілізацію» породжує і стимулює поглиблення кризових явищ.

Спроби економічних реформ

Після усунення Хрущова від влади було здійснено спробу продовжити реформаційний пошук, розпочатий Хрущовим, вмонтувати елементи економічного стимулювання в командно-адміністративну систему. У вересні 1965 р. було проголошено економічну реформу. *Сутність*: розширення самостійності підприємств; встановлення економічно обґрунтованих цін; матеріальне стимулювання трудових колективів в залежності від результатів праці; оцінка діяльності підприємства за допомогою таких показників як рентабельність та прибуток.

Основне протиріччя реформи: спроба інтенсифікувати 2 взаємовиключні процеси: посилити централізм в економіці та задіяти ринкові економічні регулятори. Незважаючи на те, що від 1965 до 1985 років всі основні показники республіки зростають, темпи приросту валового суспільного продукту неухильно падають; командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих науково-технічною революцією, перейти до високотехнологічного, високопродуктивного виробництва.

Основні негативні соціально-економічні тенденції

1. *Несприятлива демографічна ситуація* (зниження темпів приросту населення; міграційні процеси, основний напрямок яких – переселення із сел. в міста; спостерігається старіння населення).

2. *Наростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці* (захисна функція заробітної плати переважає над стимулюючою)

3. *Криза організації праці* (нездатність існуючої системи забезпечити ефективне, раціональне використання людських ресурсів та інтелектуального потенціалу).

4. *Висока ефективність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів України в межах загальносоюзного господарського комплексу* (постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід та зростання питомої ваги воєнних витрат вимагають перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів).

5. *Деформована структура розміщення продуктивних сил* (пріоритет віддано вугільній промисловості, чорній металургії, важкому машинобудуванню, атомній енергетиці).

6. *Катастрофічна екологічна ситуація* (наслідок деформованої структури промисловості, нераціонального розширення посівних площ у сільському господарстві).

7. *Значна зношеність основних виробничих фондів* (основні виробничі фонди в Україні зношуються швидше, ніж загалом в СРСР, оскільки частка старих підприємств вища).

8. *Хронічне відставання за основними економічними показниками* (за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідає 13 місце, економіка втрачає динаміку свого розвитку).

Особливості розвитку соціальної сфери республіки: уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; збереження і посилення відставання від

країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення; загострення житлової проблеми; зниження рівня охорони здоров'я.

Культура та духовне життя. Русифікація

Освіта. Кількісні показники свідчать про благополучний розвиток, значне зростання кількості осіб із вищою та середньою освітою. У той же час освіта все більше відстає від вимог часу, науково-технічного прогресу, її якість знижується, вона стає об'єктом форсованої русифікації.

Наука. Загальна кількість науковців на 1987 р. становить понад 213 тис. осіб (1960 р. – 46 тис.). У цей час плідно працюють вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів). Проте наростають і негативні процеси: наростаючі бюрократичні перепони уповільнюють фундаментальні розробки; ідеологічний диктат зумовив посилення в українському суспільствознавстві кон'юнктурищини, необ'єктивності, замовчування.

Література та мистецтво. Ця сфера обмежена рамками офіційно визнаного соціалістичного реалізму. Проте у цей час створюється чимало талановитих творів: у *літературі* – романи О. Гончара «Собор», «Циклон», М. Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири броди», поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика; у *кіно* - фільми «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю. Ілленко), «В бій ідуть тільки «старики» (Л. Биков), «Вавілон ХХ» (І. Миколайчук); у *музиці* – опери Г. Майбороди і В. Губаренка, симфонії В. Кирейка і А. Штогаренка, пісні О. Білаша, О. Сабадаша, В. Івасюка.

З другої половини 60-х років посилюється диктат у духовній сфері. Досяг апогею під час перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука - «маланчуківщина» (характеризувалася ідеологічними погромами).

Опозиційний рух

Бурхливе «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло процес оновлення суспільної свідомості. У 60-70-х роках в радянському суспільстві виникає нова форма духовної опозиції – дисидентство. Висуває реальну альтернативу наростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства.

Течії дисидентства:

Правозахисне або демократичне дисидентство, репрезентоване в Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним, а в Україні – *Українською Гельсінкською Групою (УГГ)*. Утворена в 1976 р. у Києві. До її складу входили: М. Руденко, П. Григоренко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.- загалом 37 осіб. *Мета УГГ:* ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, домагатися безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в Україні представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. До 1980 р. більша частина членів УГГ отримала тривалі терміни увезення.

2. *Релігійне дисидентство.* *Мета:* боротьба за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті (відновлення українських греко-католицької та

автокефальної православної церков, свобода діяльності протестантських сект). Представники: Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк.

3. *Національно орієнтоване дисидентство*. *Мета*: засудження шовінізму та русифікації, захист прав та свобод усіх народів. Представники: І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл.

Характерні *рис* усіх напрямів дисидентства в Україні: боротьба за національні інтереси українського народу. *Специфіка дисидентства*: будучи реальною опозиційною силою, не має власних організаційних структур, цілісної загальної програми.

Найвідоміші *представники* дисидентського руху в Україні: І. Світличний, В. Мороз, В. Стус, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, О. Тихий, І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Калинець, брати Горині. Загалом у дисидентському русі протягом 60-х – 70-х років брало участь близько тисячі осіб. Проте широкої підтримки в громадян республіки він не набув. *Причини*: жорстокість репресивних заходів; апатія та пасивність, що панують у свідомості значної частини населення; переважно нігілістична спрямованість дисидентського руху.

ТЕМА 19. УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Початок перебудови. Загострення соціально-економічної кризи

На початку 80-х років очевиднішою стає неможливість збереження без істотних змін існуючих в СРСР порядків, що висуває на передній план необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Генеральний секретар ЦК КПРС проголошує курс на оновлення – «перебудова».

Чинники перебудови:

У міжнародній сфері: реальна загроза стадіального відставання; загострення між блокового протистояння, ескалація гонки озброєнь; участь СРСР у війні в Афганістані;

У політичній сфері: підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, формування атмосфери пасивності та утриманства; ігнорування принципу розподілу влади; узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою; максимальне обмеження самостійності, одержавлення громадських організацій; обмеження гласності й інформованості суспільства; зміцнення монополізму КПРС.

У соціально-економічній сфері: затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників; розростання бюрократичного апарату; деформування структури розміщення продуктивних сил; зрівнялівка в оплаті праці; фізичне і моральне старіння основних виробничих фондів, що унеможлиблює технологічний прогрес; загострення екологічних проблем; спрощений підхід до вирішення національного питання; ускладнення демографічної ситуації.

У духовній сфері: встановлення ідеологічного диктату в гуманітарній сфері; блокування розвитку релігії; посилення процесу русифікації.

Етапи перебудови та її наслідки для України.

I етап – (квітень 1985-січень 1987 р.) – визрівання політичного курсу перебудови. *Провідні елементи:* інтенсифікація економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізація людського фактора, перебудова управління та планування, підвищення організованості та дисципліни, поліпшення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни, проголошення політики “гласності” та “широкої демократії”.

II етап (січень 1987- літо 1988 р.) – кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази. Політичний центр формулює та обнародує стратегічну *триаду перебудови:* нове політичне мислення; радикальна економічна реформа (**червневий 1987 р.** Пленум ЦК КПРС); демократизація політичної системи. Соціальна база перебудови на початковому етапі формується з активістів неформальних організацій, які засуджують існуючий режим, критикують безгосподарність, створюють позацензурну пресу, організують мітинги, збори, демонстрації.

III етап (літо 1988-травень 1989 р.) – зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень – липень 1988 р.) проголошено курс на створення правової держав, парламентаризму,

розподілу влади, що дає поштовх вільнодумству, сприяє формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих рад. Дедалі більшого поширення набуває діяльність неформальних організацій. *Особливості*: стихійний процес формування; розбудова структур “знизу” під впливом народної ініціативи; об’єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; відсутність чіткої регламентації діяльності; консолідація на основі демократичних засад; порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур. Найбільш впливові неформальні організації: Товариство української мови ім. Т.Шевченка, історико-просвітнє товариство “Меморіал”, екологічне громадське об’єднання “Зелений світ”, Український культурологічний клуб, студентське об’єднання “Громада”, Українська Гельсінкська спілка.

IV етап (травень 1989 – лютий 1990 р.) – розмежування, консолідація та протистояння політичних сил. I з’їзд Рад СРСР (травень -червень) стимулює поглиблення процесу перебудови. **Вересень 1989 р.** – установчий з’їзд Народного Руху України, на якому простежуються 2 тенденції: поміркована (збереження членства України в реформованій союзній федерації) та радикальна (вихід України зі складу СРСР, здобуття нею цілковитої незалежності). **1989 р., жовтень** – заснування Української національної партії - першої політичної партії в Україні. Виникає незалежний масовий робітничий рух, який висуває як економічні, так і політичні вимоги.

V етап (лютий- грудень 1990 р.) – поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас. В цей період загострюється економічна ситуація, спостерігаються ознаки кризовості. В **лютому 1990 р.** відмінено 6 статтю Конституції СРСР, яка проголошувала керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві. В **березні 1990 р.** вперше проходять вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад на альтернативній основі, Верховна Рада починає працювати в парламентському режимі. КПРС та КПУ втрачає монолітність, спостерігається відтік з лав партії, створюються нові політичні об’єднання. Наприкінці 1990 р. чітко визначається розстановка нових політичних партій України, які репрезентують лівий (КПУ), центристський (УСДП, ПЗУ) правий (УРП, УНДП) спектр політичних сил.

VI етап (грудень 1990 – серпень 1991 р.) – кінець перебудови. В умовах певної втрати контролю за процесом перебудови, відсутності міцного центристського курсу, загальної організаційної слабкості демократичних сил горбачовське керівництво намагається відійти від курсу реформ, блокуватися з консерваторами. У той же час загострення соціально-економічної кризи в країні призводять до зростання незадоволення існуючою владою, демократичні перетворення наближають крах правлячого режиму. У **березні 1991 р.** було проведено загальносоюзний референдум, на якому більшість громадян висловилося за збереження СРСР за умови глибокого реформування. Але напередодні призначеного на 20 серпня підписання нового Союзного Договору противники реформ здійснили **19-21 серпня 1991 р.** спробу державного перевороту, яка зазнала невдачі. Водночас вона дала нового імпульсу відцентровим тенденціям. **24 серпня 1991 р.** ВР України прийняла **Акт про незалежність.**

ТЕМА 20. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Початок державотворчих процесів

1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму понад 90% громадян висловилися за незалежність України, водночас обрано Президента республіки – Л.Кравчука.

Чинники, що зумовили становлення України як незалежної держави.

Зовнішні:

- поразка соціалістичного табору в “холодній війні”
- погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР;
- втрата центром контролю за подіями на місцях;
- посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках;
- поразка путчу та тимчасова деморалізація консервативних сил;
- намагання Росії зберегти домінуючу роль у післяпутчовий період.

Внутрішні:

- існування в Україні системи формально легітимних органів державного управління;
- бажання київської номенклатури звільнитися з під опіки центру;
- певна стабільність українського товарного ринку;
- активізація націонал-демократичного крила політичних сил республіки;
- дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, небажання правоохоронних органів виступити проти власного народу;
- багатовікові традиції боротьби за створення власної незалежної держави.

Проголошення незалежності – початок нового періоду історії України. *Сутність:* перехід на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії; в економічній – від командної до ринкової економіки; у соціальній – від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній – від об’єкта до суб’єкта геополітики.

Проблеми державотворення на початковому етапі:

- невідповідність українського суспільства до державотворчих дій;
- успадкована від колишнього СРСР деформована структура народногосподарського комплексу;
- значний, але незбалансований природно-ресурсний потенціал;
- недосконала організація державної влади в республіці;
- певне дистанціювання Заходу після формального визнання незалежності України.

Ухвалення Конституції 1996 р. та внесення змін до неї

Сутність конституційного процесу. Забезпечення становлення та розвитку правової системи держави, утвердження законності та правопорядку в суспільстві, виховання правової свідомості та формування політичної культури населення.

Хід конституційного процесу.

1992-1993 – розробка 2 варіантів проекту Конституції України, відмова Верховної Ради затвердити жоден з них. Причини: відсутність чіткої концепції

реформування; боротьба навколо законодавства різних політичних сил; опір певних суспільних верств, не зацікавлених у чіткій визначеності та регламентації суспільних відносин.

червень 1995 – підписання Конституційного договору, який створив умови для активізації конституційного процесу.

28 червня 1996 – прийняття Конституції України. Вона фіксує та регламентує те, що існує в реаліях, визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державотворчого процесу. Після прийняття Конституції законотворчість розгорнулася у 2 напрямках: підготовка та затвердження нових законодавчих актів, що базуються на новому основному законі, та трансформація або відміна законів, затверджених до червня 1996 р.

Під час антипрезидентських виступів в **2001-2002 рр.** було започатковано новий етап формування політичної системи України. *Мета проголошеної політичної реформи:* посилення дієздатності держави, забезпечення узгодженої та відповідальної діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади, демократизація всіх сфер суспільного життя, утвердження громадянського суспільства, створення необхідних умов для поступальної інтеграції України в європейське співтовариство; трансформація президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську.

2003 – обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України».

травень 2004 - перша спроба внесення змін до Конституції провалена при голосуванні у Верховній Раді

8 грудня 2004 – прийняття змін до Конституції, передача частини повноважень Президента уряду та парламенту. Ці зміни у незаконний спосіб скасовано Конституційним судом у жовтні 2010 р. та відновлено у лютому 2014 р.

Формування багатопартійності.

Сутність політичних партій. Політична партія – це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (внаслідок виборів або іншим шляхом), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп, верств, етнічних та інших спільнот.

Етапи формування багатопартійності в Україні.

I етап – «зародження багатопартійності» (середина 1988 – березень 1990 р.). *Характерні ознаки:* виникнення неформальних організацій, утворення легальної організованої опозиції; активізація діяльності Української Гельсінкської спілки, вихід на політичну арену Народного руху України; розмежування та диференціація всередині правлячої Комуністичної партії, консолідація прихильників Демократичної платформи; виникнення першої формально задекларованої партії – Української національної партії.

II етап – «вихід багатопартійності на державний рівень» (травень 1990 – серпень 1991 р.). *Характерні ознаки:* поява парламентської опозиції; ініціювання представниками демократичного блоку важливих державних рішень (Декларації про державний суверенітет України); збільшення кількості політичних партій.

III етап – «становлення багатопартійності» (з серпня 1991 р.). *Характерні ознаки:* розширення спектра багатопартійності; посилення розколів та дроблення політичних сил; активізація процесу створення місцевих партійних відділень та осередків; підведення під функціонування багатопартійності юридичної бази; зміцнення зв'язків партій з впливовими бізнесовими колами; періодичне перегрупування сил, створення політичних блоків для боротьби за владу.

Ознаки розвитку багатопартійності на сучасному етапі.

1. Мультипартійність.
2. Нечисленність партійних лав.
3. Невизначеність соціальної бази.
4. Створення значної частини партій не на основі консолідації навколо ідеї.
5. Локальність партійного впливу.
6. Порівняно чітка географічна зорієнтованість партій.
7. Поява на політичній арені незареєстрованої «партії влади».

Найвпливовіші політичні партії та блоки на сучасний момент: «Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Опозиційний блок», «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Комуністична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Свобода».

Соціально-економічні процеси

Політична незалежність України – передумова здобуття республікою економічного суверенітету. Першочергове завдання – перехід від командної до ринкової економіки. Здійснення ринкових перетворень відбувається за російським зразком, без врахування специфіки національної економіки. Україна вступає в період глибокої економічної кризи.

Характерні ознаки економічної кризи:

- скорочення обсягів промислового виробництва (особливо великий спад спостерігається у виробництві товарів народного споживання та продовольчих товарів);
- високі темпи інфляції;
- розрив або порушення економічних зв'язків з колишніми радянськими республіками, що призводить до закриття або призупинення роботи багатьох вітчизняних підприємств;
- відсутність чіткої концепції реформування економіки.

З кінця **1992 р.** урядом на чолі з Л. Кучмою здійснюються спроби відновити галузеве централізоване управління народним господарством, ввести держзамовлення на республіканському та регіональному рівнях, контролювати ціноутворення підприємств-монополістів. У той же час триває розбудова ринкової інфраструктури: виникають ринки валюти, динамічнішими стають процеси роздержавлення.

З жовтня **1993 р.**, за уряду Ю. Звягильського формально проголошено курс на послідовне просування до ринку, визначено пріоритети розвитку економіки та засоби їх досягнення, економічні, правові та адміністративні регулятори економічних процесів. Проте на практиці помітнішим стає перехід до адміністративних важелів управління: припинено торги на міжбанківській

валютній біржі, запроваджено низький фіксований валютний курс, відновлено ліцензування експорту багатьох товарів, до 80 % зростає рівень прямого та непрямого регулювання цін, зростають темпи переміщення господарської діяльності з легального сектору економіки до тіньового.

В цілому протягом 1991- середини 1994 р. незважаючи на різні підходи до здійснення ринкових перетворень віднайти оптимальну формулу реформування національної економіки не вдалося.

Економічна криза на початку 90-х років негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. За цих умов 3 приходом до влади новобраний президент Л. Кучма у **жовтні 1994 р.** проголосив нову соціально-економічну стратегію.

Основні напрями:

- фінансова стабілізація – послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- регульована та контрольована державою лібералізація цін;
- докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектору;
- децентралізація управління економікою;
- лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики;
- соціальний захист, який передбачає докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Проте недосконалий механізм соціальних компенсацій, пов'язаний з лібералізацією цін, суттєво підірвав соціальну базу ринкових реформ і зумовив доповнення стратегії програмою антикризових дій, яка передбачала наступні заходи: прискорення приватизації; легалізація за рахунок лібералізації податкової політики тіньової економіки; активізація інвестиційного процесу; перехід аграрного сектору на рейки інтенсифікації виробництва; економічне забезпечення пріоритетного розвитку соціальної сфери.

За роки реформ в економічній сфері відбулися глибокі якісні зрушення: сформовано основні атрибути національної економіки (фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи); набрав сили процес розширення корпоративного та приватного секторів економіки (на початок 2001 р. понад 70% загального обсягу промислової продукції виробляється на недержавних підприємствах); на селі відбулося роздержавлення землі та її передання у власність юридичних осіб; починаючи з 2001 р. відбувається постійне зростання валового внутрішнього продукту. Проте ці тенденції на поточний момент ще не стали сталими і супроводжуються рядом негативних процесів:

1) збереження та поглиблення структурних деформацій (частка базових галузей важкої промисловості становить до 60% у той час як у розвинутих країнах – 20-25 %);

2) катастрофічний рівень фізичного та морального старіння основних виробничих фондів (зношення основних засобів у провідних галузях сягає 60-70%);

3) неефективне використання реального економічного потенціалу (українські виробники формально мають сприятливі стартові можливості для

отримання конкурентних переваг на світовому ринку, проте не можуть їх реалізувати);

4) низький рівень економічної свободи та високий – економічного ризику (зумовлене непослідовною урядовою політикою щодо іноземного капіталу, нерозробленістю правової бази, корумпованістю чиновників);

5) загроза безпеці держави у сфері енергопостачання (за рахунок власних джерел паливно-енергетичних ресурсів задовольняє свої потреби лише на 47%);

6) «Тінізація» та криміналізація економіки (на початку 2001 р. тіньовий сектор становив до 60%, приблизно 40% населення отримувало офіційно незареєстровані доходи).

7) Загострення проблем у соціальному секторі (індекс купівельної спроможності громадян України становить лише 17 % від прийнятого за європейську норму; за індексом людського розвитку (ВВП на душу населення, показники освіти та здоров'я) серед 175 країн Україна посідає 95 місце; спостерігається прогресуюче поглиблення майнової диференціації).

Фактори, що зумовлюють негативні явища в соціально-економічній сфері: недостатній ступінь обґрунтованості економічних реформ; механічне застосування західних моделей без врахування національно-історичних особливостей; невідповідність правової бази економічним реаліям; протистояння між гілками влади та конкуруючими політичними силами; недосконалий механізм соціальних компенсацій.

Культурне життя

Тенденції розвитку духовно-культурного життя.

- перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки;
- повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних і національних форм світосприйняття;
- проникнення та адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Їх зіткнення призводить до краху системи соціальної мотивації, зростання моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищення конфронтації суспільства, ностальгії за тоталітарним минулим. За цих умов висувається гасло *духовного відродження*. *Сутність*: пошук в глибинах історії та національної традиції надійної та стабільної світоглядної опори. Іншою важливою проблемою стає проникнення і адаптація на місцевому ґрунті системи цінностей західної цивілізації.

В цілому в умовах перехідного суспільства культурний чинник активно впливає на суспільний розвиток, а суспільство вносить корективи в динаміку культурного процесу.

Освіта. У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив програму “*Освіта*” (“*Україна XXI століття*”), яка передбачає наступні заходи: децентралізацію управління освіти; диференціацію, гуманізацію, індивідуалізацію навчально-виховного процесу; безперервність освіти та варіативність навчальних планів та програм; переорієнтацію сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості. У той

же час кардинальних змін у системі освіти не відбулося, помітними є *ознаки кризи*: залишковий принцип фінансування; невідповідність матеріальної бази освіти оптимальним нормативам і потребам суспільства; падіння соціального престижу педагогічної діяльності; загострення кадрової проблеми. У 2000 р. було обнародовано проект “Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи”. Сутність нової концепції: перехід до 12-річної системи освіти в середній школі; зростання в навчальному процесі вміння здобувати інформацію з різних джерел; посилення практичного й виховного спрямування освіти; забезпечення безперервності освіти молоді; посилення виховної та організаторської функцій вчителя.

Наука. Науковий потенціал в Україні порівняно високий, загальна чисельність наукових кадрів на середину 90-х років становила близько 300 тис. осіб. У той же час розвитку науки простежується ряд негативних тенденцій: постійне зниження витрат на науку у внутрішньому валовому продукті; невпинне зниження рівня наукоємного валового внутрішнього продукту України; недостатня матеріальна база, обмежений доступ до новітньої наукової інформації; зниження ефективності функціонування наукових установ; внутрішній і зовнішній “відплив умів”.

Література та мистецтво. *Характерні особливості:* утвердження світоглядно-естетичного плюралізму; розширення жанрового та стильового спектра літератури; збереження і творче осмислення традицій; синхронний розвиток та взаємодія традицій та авангарду; осмислення місця й ролі митця в літературі та суспільному житті.

Театр. Характерною особливістю є намагання утвердитися в європейському культурному просторі шляхом організації гастролей театральних труп за кордоном, участі вітчизняних театрів у багатьох міжнародних фестивалях, проведення міжнародних конкурсів (Міжнародний конкурс артистів балету у Донецьку, Міжнародний конкурс артистів балету ім. Сержа Лифаря).

Кінематограф. Характерною особливістю є різке скорочення виробництва вітчизняних фільмів, зменшення чисельності кіноустановок та щорічного відвідування кінотеатрів. У той же час зняті у 90-і роки фільми “Лебедине озеро. Зона” С.Параджанова, “Фучжоу” Ю.Ілленка, “Голос трави” Н.Мотузка мали значний резонанс на кінофестивалях у Каннах, Роттердамі, Берліні.

У той же час в культурній сфері спостерігається ряд негативних тенденцій: маргіналізація культури; скорочення мережі установ культури; обмежене фінансування; комерціалізація культурної сфери; прогресуюча культурна деградація населення.

Характерні ознаки релігійного життя.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років в Україні розпочався *«релігійний ренесанс»*. *Причини:* зняття заборон на релігійне життя; загострення соціальних проблем; часткова втрата старих ідеологічних цінностей та орієнтирів.

Особливості сучасного розвитку релігії в Україні:

- помітне зростання релігійного чинника в суспільному житті;
- посилення релігійності населення;
- швидке збільшення кількості релігійних громад;

- поліконфесійність, розширення спектра конфесій, напрямів і тлумачень;
- глибокий розкол у православ'ї;
- політизація релігійної сфери, міжцерковні конфлікти;
- територіальна нерівномірність поширення релігійних організацій;
- відродження та активізація діяльності церков національних меншини;
- поява в релігійному спектрі країни значної кількості нетрадиційних культів.

Інтеграція України у європейське та світове співтовариство

Основні засади зовнішньої політики Української держави закладено *Декларацією про державний суверенітет України* (липень 1990 р.), яка визначила демократичний та миролюбний зовнішньополітичний курс. **2 липня 1993 р.** Верховна Рада схвалює “*Основні напрями зовнішньої політики України*”.

Основні положення:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави, забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів;
- входження національного господарства до світової економічної системи, підвищення добробуту народу;
- захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном;
- створення іміджу України як надійного та передбачуваного партнера.

Еволюція зовнішньополітичної концепції України.

1991 – 1994 – проголошення принципу “балансу інтересів”. Зумовлюється геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненими темпом економічних реформ.

1995 – 2004 – провідними принципами проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. В основу зовнішньополітичної моделі покладено концепцію “мосту між Заходом і Сходом”. Зовнішня політика носить багатовекторний характер.

Основні завдання діяльності МЗС з 2005 р.

- 1) Програма оновлення МЗС “Українська дипломатія назустріч людям”;
- 2) “Відкриємо світ для українців”;
- 3) “Кордони України: прозорі для людей та бізнесу, закриті для злочинців”.
- 4) “Європейська і євроатлантична інтеграція – це передусім демократичні цінності та стандарти”.
- 5) “Зовнішньоекономічна активність – гарантія процвітання держави, її енергетичної безпеки, створення нових робочих місць”.
- 6) “Українська культура у світі. Вихід у світовий цивілізаційний простір”.

Варіанти зовнішньополітичних сценаріїв, що могли бути покладені в основу політичного курсу в першій половині 90-х років.

- неприєднання до будь-яких воєнних блоків і політичних союзів, побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод з різними країнами.
- швидка інтеграція із західними країнами з надією на інвестиції, нові технології, прилучення до західного способу життя;

- творення блоку з країнами Балтії та деякими державами Центральної Європи (Балто-Чорноморський союз);
- блокування з країнами Причорноморського басейну;
- союз із Росією та іншими країнами СНД.

Протягом **1991-1994** українська дипломатія апробувала всі моделі геополітичної орієнтації. Проте основною в зовнішній політиці стала вісь “Схід-Захід”, по лінії якої домінують 2 тенденції: поліваріантний пошук форми інтеграції із західними країнами і послідовне дистанціювання від Росії та СНД.

Західний напрям зовнішньої політики

В основу офіційної концепції зовнішньої політики української держави в перші роки незалежності покладено чітку європейську орієнтацію. Проте українська дипломатія з метою реалізації курсу на євроінтеграцію мусила подолати ряд специфічних *завдань*: для повноцінного виходу на міжнародну арену Україні необхідно вийти з “тіні Росії”, опинитися серед країн Східної Європи, яких Захід розглядає в якості найбільш привабливих партнерів для розвитку взаємовідносин, вирішити питання ядерного роззброєння.

Згідно з досягнутими в 1994 домовленостями, у 1996 р. Україна вивезла та знищила весь свій ядерний арсенал. Внаслідок цього у зовнішній політиці України з’явився ряд нових *акцентів*: інтенсивна інтеграція у світові, насамперед європейські, політичні та економічні структури; зміцнення зв’язків із НАТО; активізація двостороннього співробітництва із західними державами; налагодження регулярного конструктивного політичного діалогу із США.

Україна укладає угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, стає повноцінним членом Ради Європи, учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноєвропейської ініціативи, підписує документи про співробітництво і партнерство з НАТО, Західноєвропейським Союзом, Міжнародним валютним фондом, Світовим банком.

Взаємовідносини з Європейським Союзом. Основними формами співробітництва України та ЄС є технічна допомога, торгівля і інвестиційна діяльність. У той же час частка України у торгівлі ЄС залишається незначною і не перевищує 0,5 % від загального обсягу його зовнішньоторговельних операцій.

Чинники, що перешкоджають євроінтеграції України:

- суттєві відмінності нормативно-правової бази України та ЄС.
- зношеність основних виробничих фондів української економіки.
- низький рівень конкурентоспроможності більшості українських підприємств.
- намагання провідних західних держав зберегти стабільність ЄС.

Від 2004 р. ЄС стає найбільшим торговельним партнером України. Незважаючи на внутрішньополітичні дискусії та протиставлення політичними гравцями євроінтеграції та СНД, саме входження до ЄС залишалось найбільш підтримуваним з боку населення. Відмова від підписання угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті з боку президента В. Януковича стало приводом до початку масових протестів у листопаді 2013 р.

березень-червень 2014 – підписання політичної та економічної частини угоди про асоціацію з ЄС, початок процесу ратифікації її країнами Європейського Союзу.

Взаємовідносини з НАТО. З метою гарантування власної безпеки у липня 1997 р. Україна підписує *Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО*, яка визначає принципи відносин, структуру і характер взаємодії між НАТО й Україною. Україна бере участь у військових навчаннях, миротворчих місіях, які проходять під егідою НАТО. У травні 2002 р. Рада національної безпеки і оборони приймає рішення про набуття в перспективі повноправного членства в НАТО. З 2005 р. відносини із НАТО проходять у форматі інтенсифікованого діалогу, який є першим етапом на шляху до членства.

Двосторонні відносини. Чільне місце у форматі двостороннього партнерства посідає Німеччина, з кінця 90-х років помітно активізуються контакти з Великою Британією, Італією, Францією, Австрією, Канадою. Серед сусідніх європейських держав найбільш активно розвиваються відносини із Польщею, Словаччиною, Угорщиною.

Україна і СНД. Вже 8 грудня 1991 р. на зустрічі в Мінську лідери Росії, України та Білорусі заявили про припинення дії Союзного Договору 1922 р. та про намір створити *Співдружність Незалежних Держав* (СНД). 21 грудня 1991 р. – на зустрічі в Алма-Аті оформлено створення СНД, до якого увійшло 11 колишніх республік СРСР (без Грузії та держав Прибалтики).

Фактори, що сприяли утворенню СНД: спеціалізація економічних районів, тісні економічні контакти, спільне правове поле, входження до єдиного воєнно-оборонного простору, функціонування загальної валюти, усталені міжетнічні зв'язки, спільні стратегічні інтереси (вихід із соціально-економічної кризи, приведення ефективних ринкових реформ, реструктуризація та модернізація економіки, збереження територіальної цілісності та юридичне визнання відмов від взаємних претензій, досягнення внутрішньої соціально-економічної стабільності).

Особливості позиції України в СНД до 2014 р.:

- підкреслене піклування про збереження національного суверенітету, опір становленню наднаціональних структур;
- еволюційний характер економічної інтеграції, поступальне входження від найпростіших форм інтеграції (вільна торгівля, митний союз) до більш складних і високих (спільний ринок, економічний і валютний союз);
- пріоритет національних економічних інтересів, гарантування економічної безпеки держави;
- недопущення домінування однієї з країн у спільно створюваних міждержавних організаціях і об'єднаннях;
- характер і глибина участі України у спільних заходах не повинні суперечити Конституції України, Декларації про державний суверенітет, Акту про незалежність, чинному законодавству.

В цілому стратегія України щодо СНД диктувалася геополітичними реаліями та економічною доцільністю. Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу, надання їй статусу суб'єкта міжнародного права, обстоює ідею СНД як раціонального та ефективного механізму економічного співробітництва, покликаного забезпечити інтеграцію країн СНД у світовий економічний простір. За основу своєї діяльності в межах СНД Україна взяла концепцію інтеграції на *«різних швидкостях»*, яка дає

змогу зберігати незалежну позицію та реалізовувати національні інтереси. Російсько-українська війна 2014 р. поклала край участі України в інтеграційних процесах в межах СНД.

Політична криза 2013-2014 р. Анексія Криму

Причинами політичної кризи 2013-2014 рр. стали:

- різке падіння рівня легітимності влади Президента В. Януковича через показове ігнорування ним та його оточенням прийнятих правил поведінки в українській політиці (неприхована корумпованість Президента та його оточення, узурпація повноважень шляхом скасування конституційної реформи 2004 р., показова розправа з опозицією, падіння авторитету парламенту через перетворення його на інструмент урядової політики);
- погіршення економічного становища країни, падіння рівня реальних прибутків населення внаслідок негативних тенденцій після кризи 2008 р. та нездатність впоратися з ними уряду М. Азарова;
- загострення протистояння фінансово-промислових груп та контрольованих ними політичних сил.

Неочікувана відмова від підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС на Вільнюському саміті 21 листопада 2013 р. стала приводом для проведення опозиційними силами масових акцій протесту.

30 листопада 2013 - силовий розгін табору протестувальників на Майдані Незалежності. Наступного дня розпочався масовий мітинг, відбулося провокаційне зіткнення радикалів з правоохоронцями під Адміністрацією Президента. Початок насильницького етапу протистояння.

16 січня 2014 – «чорний четвер», прийняття парламентом у неконституційний спосіб репресивних законів.

19 січня 2014 – перші масові зіткнення мітингувальників з правоохоронцями на вулиці Грушевського, що 22 січня призвели до перших людських жертв. Відбулося різке загострення протистояння. Починаються захоплення протестувальниками адміністративних будинків у ряді областей.

18-20 лютого 2014 – масове насильство у протистоянні між силовиками та мітингувальниками, загинуло понад 100 осіб.

21 лютого 2014 – Верховна Рада відновила дію Конституції у редакції 2004 р. та прийняла рішення про дострокові президентські вибори. В ніч на 22 лютого Президент Янукович втік з Києва до Харкова, а згодом через Крим до Росії. 22 лютого парламент усунув його від виконання обов'язків президента.

20 лютого 2014 – початок російського вторгнення у Крим, 27 лютого російський спецназ захопив будівлю республіканського парламенту, 11 березня було проголошено декларацію суверенітету АРК, 16 березня 2014 – проведено «референдум» у Криму.

18 березня 2014 – включення Криму до складу Росії.

Позачергові президентські та парламентські вибори 2014 р.

Втеча Президента В. Януковича та його усунення від влади у спосіб, що не повністю відповідав Конституції, поставили українську владу в особі в.о. Президента та голови Верховної Ради О. Турчинова у складне політичне становище. З метою відновлення конституційного ладу було призначено позачергові президентські вибори, які відбулися *25 травня 2014 року*. Перемогу на виборах одержав *П. Порошенко*.

Протягом літа 2014 року постало питання неієздатності Верховної Ради, частина депутатів якої перебувала поза межами країни. Шляхом виходу партій з існуючої коаліції було отримано привід для проведення *позачергових парламентських виборів, які відбулися 26 жовтня 2014 року*.

АТО на Сході України

Після анексії Криму на схід України було перекинуло російські диверсійні групи, що з середини квітня разом з місцевими проросійськими групами почали захоплення адміністративних будівель. 12 квітня 2014 року озброєна група терористів захопила міськвідділ МВС у м. Слов'янськ. **14 квітня 2014 року** в Донецькій та Луганській областях було введено режим АТО. 11 травня 2014 року на захоплених територіях було проведено т. зв. референдум про суверенітет Донецької та Луганської «народних республік». З 1 липня 2014 року АТО прийняло вигляд масштабної операції із залученням Збройних Сил.

Успішні дії зі звільнення захоплених проросійськими силами територій припинилися через пряме російське вторгнення у середині серпня 2014 року. **5 вересня 2014 року у Мінську** було підписано мирні угоди, що зафіксували лінію зіткнення сторін. Незважаючи на це, на окремих ділянках фронту, зокрема під Маріуполем та Донецьком, велися активні бойові дії. 12 лютого 2015 року було підписано додаткові протоколи до мінської угоди, що не завадило наступові російських військ на Дебальцево.

Анексія Криму та бойові дії у Донбасі призвели до втечі за межі України та переміщення з зони бойових дій понад 2 мільйонів осіб, численних руйнувань та загибелі близько 7 000 цивільних осіб та не менш 1800 українських військовослужбовців. На сьогодні території, підконтрольні ДНР та ЛНР, перебувають на межі гуманітарної катастрофи.

ДОДАТОК 1

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

автокефальна церква	у православ'ї самостійна помісна церква, незалежна від інших церков
автономізація	процес надання самоуправління певній території
автономія	право певного суб'єкта (наприклад, територіальної одиниці) на самостійну діяльність у межах, встановлених законодавством
анексія	у міжнародному праві – форма агресії, насильницьке приєднання частини території іншої держави (при тому, що формально держави не перебувають у стані війни)
антитерористична операція	в українському законодавстві – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності
археологічна культура	комплекс подібних між собою археологічних пам'яток, що мають спільне географічне та хронологічне походження
багатопартійність	правовий принцип, що передбачає існування конкурентної політичної системи через забезпечення участі у виборах трьох та більше партій
билина	форма давньоруського епосу, речитативна віршована пісня
біженець	у міжнародному праві – особа, що залишила територію країни або не бажає користуватися її захистом через загрозу життю або через те, що особа зазнавала некримінального переслідування
боярин	представник знаті часів Київської Русі, що за соціальним рангом стояв одразу після князя

братство	громадські організації православних та греко-католицьких міщан у XVI–XVIII ст.
Братство тарасівців	таємна політична організація, утворена харківськими студентами на чолі з М. Міхновським у 1891 році
бронзовий вік	також «доба бронзи» - період в історії людства між мідною та залізною добою, що характеризується широким використанням бронзи для виготовлення знарядь праці. На території України датується III – II тисячоліттям до н.е.
Брусиловський прорив	наступальна операція російської армії проти австро-угорських і німецьких військ під час Першої світової війни під командуванням генерала О. Брусилова у травні-вересні 1916 р.
Весна народів	узагальнена назва низки антимонархічних повстань в ряді європейських країн (Франції, Австро-Угорщині, Німеччині, Італії) у 1848-1849 рр.
відлига	процес десталінізації та відносної демократизації суспільного життя в СРСР у 1956-1962 рр.
Військо Запорозьке	1) офіційна назва Козацької держави за Зборівським договором 1649 р. 2) власне військова організація запорозьких козаків
внутрішньо переміщена особа	у міжнародному праві – особи, які знаходяться на території власної країни, але змушені залишити місце постійного проживання внаслідок збройного конфлікту, систематичних порушень прав людини або стихійних лих
воєнний комунізм	внутрішня політика більшовиків у 1918-1921 рр., що полягала у націоналізації промисловості, намаганні ліквідувати товарні відносини та примусовому вилученні продовольства у селян
вотчинне землеволодіння	форма феодального землеволодіння, що передбачала право успадкування маєтку (на відміну від «держання» - володіння, отриманого за службу)

гайдамаки	самоназва селян-повстанців на території Правобережної України у XVIII ст.
Галицько-Буковинське генерал-губернаторство	тимчасова (1914-1917 рр.) адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, що існувала на завойованих австро-угорських землях з центром у м. Чернівці
Генеральний секретаріат	уряд Центральної ради та Української Народної Республіки у 1917-1918 рр.
Гетьманщина	розповсюджена назва Козацької держави
гласність	принцип відкритості суспільно-політичного життя загалом та діяльності органів влади зокрема
Головна українська рада	міжпартійна організація, утворена у 1914 році у Львові на чолі з К. Левицьким з метою захисту українців Австро-Угорщини в умовах Першої світової війни
голодомор	штучний голод на території України, організований радянським урядом у 1932-1933 рр., наслідок та інструмент суцільної колективізації
Голокост	геноцид єврейського населення Європи під час Другої світової війни
греко-католицька церква	церква, що утворилася в Україні внаслідок Брестської церковної унії 1696 р.
громадівський рух	створення та діяльність національно-культурних осередків української інтелігенції у 1850-1870-х рр.
декабристи	представники дворянського антимонархічного руху в Російській імперії у 1820-х рр.
депортація	примусове виселення національної або расової групи з їх етнічної території
дефіцит	властиве плановій економіці явище, що полягає у недостатній кількості споживчих товарів на ринку

Директорія	початково – утворений 14 жовтня 1918 р. керівний орган антигетьманського повстання на чолі з В. Винниченком, у 1919 р. – вищій постійно діючий орган влади УНР у складі 5 осіб
дисидентство	суспільно-політичний рух незгодних з офіційним курсом в недемократичних державах
дума козацька	форма середньовічного епосу, речитативна пісня, що виконувалася мандрівними виконавцями
економічна криза	явище економічного життя, що полягає у різкому зниженні активності суб'єктів господарювання, розладі існуючих економічних зв'язків, і як наслідок – погіршенні добробуту населення
Євромайдан	назва масових протестних акцій в Україні у листопаді 2014 – лютому 2015 рр. внаслідок гострої кризи легітимності влади
ждановщина	політика переслідування діячів науки та культури в СРСР у 1946-1948 рр. на підставі їх «ухилення від лінії партії», названа на честь секретаря ЦК КПРС А. Жданова
Задунайська Січ	військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла у гирлі Дунаю після зруйнування царськими військами Нової Січі. Існувала у 1775-1828 рр.
закон про п'ять колосків	постанова ЦВК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року (також відомий як «указ 7/8»)
Запорозька Січ	укріплене поселення козаків у Пониззі Дніпра
застій	явище у економічному та суспільно-політичному житті СРСР 1968-1985 рр., що полягало у скороченні темпів економічного зростання, демографічній кризі та придушенні дисидентського руху
земство	виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії у 1864-1918 рр.

зимівник	козацький хутір, основна одиниця господарського освоєння території Запорозьких Вольностей у XVIII ст.
ікона	живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма
індустріалізація	процес трансформації суспільства від аграрного до промислового способу суспільного виробництва
інфляція	знецінення реальної вартості грошової одиниці
історичне джерело	будь-який елемент людської культури, що містить інформацію про конкретну історичну подію чи явище
клейноди	атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих урядів в Україні у XV-XVIII ст.
книжкова мініатюра	форма мистецького оформлення давніх книжок, кольорова ілюстрація в тексті з тонкою технікою виконання
князь	титул голови феодальної монархії або великого феодального вельможі у Середньовіччя, зазвичай спадковий
козацьке бароко	назва мистецького стилю, що був поширений в українських землях Війська Запорозького у XVII-XVIII ст. та характеризувався примхливістю та динамічністю форм
козацькі літописи	форма української історіографії XVII-XVIII ст., перехідна від класичного літописання до критичних історичних праць
колабораціонізм	співпраця населення окупованих територій з окупаційною владою
колективізація	процес ліквідації приватних господарств у сфері сільськогосподарського виробництва та заміни їх різними формами колективного господарювання
Коліївщина	гайдамацьке повстання на Правобережжі у 1768 р. під проводом М. Залізняка та І. Гонти. Назва походить від «колій» - різник.

колонізація	заселення незаселених земель або захоплення чужих територій із подальшим їхнім заселенням
корупція	протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів
космополітизм	1) у широкому сенсі – ідеологія, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне – національним проблемам; 2) в СРСР 1940-1950-х рр. термін «безродний космополіт» був евфемізмом на позначення євреїв через їх виїзд до Ізраїлю. Використовувався для маскуванню антисемітських кампаній
лисенківщина	цькування вчених-генетиків та загальна заборона генетики в СРСР у 1930-1950-х рр., пов'язана з ім'ям біолога Т. Лисенка
лібералізація	зменшення державного впливу на економічне, соціальне та культурне життя
літопис	форма ранньої історіографії, історико-літературний твір з розписом подій за роками
магдебурзьке право	правова система міського самоврядування у середньовічній Європі (від назви міста Магдебург, де її впроваджено у 1235 р.)
магістрат	за Магдебурзьким правом – вищий орган місцевого самоврядування, що складався з Лави на чолі з війтом та Ради на чолі з бургомістром
Малоросійська колегія	1) Перша Малоросійська колегія – орган контролю російського уряду за діяльністю гетьмана та старшини у 1722-1727 рр. 2) Друга Малоросійська колегія – орган управління українським землями після ліквідації гетьманського правління у 1768-1786 рр.
масонство	морально-етичний рух у вигляді закритої (початково-таємної) організації

мезоліт	«середньокам'яна доба», період в історії людства, для якого властивий перехід від великих цільних кременевих знарядь праці до складених з маленьких осколків (мікролітів). В Україні датується 11 – 6 тисячоліттям до н.е.
меценат	благодійник, особа, що на власний кошт утримує діячів або заклади культури
міжнародна інтеграція	процес співпраці та злиття окремих політичних, економічних або суспільних інститутів різних держав, що діють спільно для досягнення єдиної мети
модернізм	сукупність художніх напрямів та стилів кінця ХІХ – початку ХХ століття, у якому пріоритетним стає зображення нетипового, особистісного, ірраціонального
мозаїка	зображення, виконане з кольорових шматочків каменю, скла чи кераміки
монополія	об'єднання підприємств з метою контролю над окремими галузями виробництва
москвофіли	суспільно-політичний рух у Галичині ХІХ – ХХ ст., що перебував на позиціях єдності західноукраїнських та російських земель
Народний секретаріат	виконавчий орган (уряд) Тимчасового ЦВК Рад України у грудні 1917 – квітні 1918 рр.
народовці	ліберальна суспільно-політична течія на західноукраїнських землях серед молодшого покоління інтелігенції, що протистояла москвофільству та стверджувала самостійність українського етносу
національна ідея	форма політичної свідомості, усвідомлення народом своєї єдності, внутрішнього зв'язку, спільної історичної пам'яті
національне відродження	процес трансформації етнічної групи у націю, тобто перехід від самоусвідомлення до політичної організації та вимоги національного суверенітету

Національно-визвольна війна	період козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648-1657 років, внаслідок якого утворена Козацька держава
неоліт	«новокам'яна доба», період в історії людства, що характеризувався появою сучасного виду Людини Розумної та переходом від привласнюючого до відтворювального господарства (неолітична революція). В Україні датується 6-4 тисячоліттям до н.е.
Нова Січ	1) власне Підпіленська Січ 2) період в історії Запорозької Січі з 1734 по 1775 рр.
«нова ера»	угода 1890 р. між українською та польською фракціями Галицького сейму, що полягала у культурно-освітніх і господарських поступках австрійських і польських правлячих кіл в обмін на лояльне ставлення українців до імперії Габсбургів
Новий порядок	ідеологічне оформлення нацистського окупаційного режиму
номенклатура	1) правлячий прошарок радянського суспільства 2) сукупність посад, призначення на які перебувало у компетенції комітетів Комуністичної партії
олігархія	форма державного ладу, при якій влада зосереджена у руках невеликої групи найзаможніших осіб; також – назва цієї групи
операція «Вісла»	депортація українців з етнічних територій (Лемківщина, Надсяння, Підляшшя і Холмщина) на захід та північ Польщі, здійснена у 1947 році
опришки	учасники селянського повстанського руху у Західній Україні та Закарпатті у XVI – першій половині XIX століття
осадництво	переселення колоністів (зазвичай військових-відставників) з етнічних польських земель на території Галичини та Волині у 1920-1930-х рр.

паланка	адміністративно-територіальна одиниця часів Нової Січі
палеоліт	«старокам'яна доба», найдавніший період існування людського суспільства (в Україні - від 1 млн до 10 000 років до н.е.)
панщина	форма феодалної ренти, що полягала у праці селянина зі своїм реманентом на панській землі
партія політична	політична організація, що представляє інтереси частини суспільства та веде в цих інтересах активну політичну діяльність (передусім бере участь у виборах)
пацифікація	«втихомирення», репресивна акція польського уряду на західноукраїнських землях у 1930 р.
перебудова	політика в СРСР у 1985-1991 рр., що передбачала часткову демократизацію та модернізацію радянської системи
Перша світова війна	збройний конфлікт у 1914-1918 рр. між Антантою (Великобританія, Франція, Росія, з 1917 р. - США) та Четверним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина)
план «Ост»	затверджений у 1941 р. план експлуатації завойованих радянських територій з метою облаштування там «життєвого простору» німецького народу
племінний союз	додержавна форма організації суспільства, об'єднання кількох племен для спільного захисту або господарювання
плюралізм	принцип організації суспільно-політичного життя, що передбачає існування рівноправних та різноманітних поглядів, ідей та концепцій
поліс	місто-держава, основна форма політичної та соціально-економічної організації давньогрецького суспільства
політична реабілітація	повернення прав особам, попередньо репресованим тоталітарним режимом

Помаранчева революція	розповсюджена назва акцій протесту проти фальсифікації результатів президентських виборів 2004 року в Україні
правозахисник	особа, що на професійній чи аматорській основі займається захистом прав людини
приватизація	перехід суб'єкта власності з державної у приватну форму
продрозкладка	примусове вилучення продуктів у селян за допомогою збройних загонів, частина політики воєнного комунізму
промисловий переворот	перехід від мануфактурної до фабричної форми виробництва. пов'язаний із розповсюдженням машинної праці замість ручної
професійний театр	форма театрального мистецтва, що базується на грі професійних акторів у спеціально пристосованих постійних приміщеннях (на відміну від мандрівних чи народних театрів, що мали аматорський характер)
радикалізм	1) у політиці – сповідування крайніх поглядів на якусь проблему 2) у Галичині 1890-х рр. – назва представників українського руху, що виступали за надання краю національної автономії
раднаргоспи	ради народного господарства, державні органи територіального управління й планування промисловістю СРСР у 1957-1965 рр.
радянська	приведення окупованих чи приєднаних до СРСР територій до загальнорадянських зразків політичного та економічного життя (наприклад, радянська Західної України у 1940-х рр.)
ранній залізний вік	назва періоду у історії людства, що почався з застосування заліза для виробництва знарядь праці і умовно тривав до появи організованого державного життя (в Україні датується I тисячоліттям до н.е.)

реалізм	мистецький стиль та метод, що полягає у якомога точному, неспотвореному переданні явищ людського життя
революція	докорінний та швидкий злам існуючої політичної, економічної або ціннісної системи
Революція на граніті	розповсюджена назва масових протестів та студентського голодування у Києві у 1989 р. з вимогами демократизації суспільно-політичного життя
реєстрове козацтво	прошарок козаків, що офіційно перебував на службі польського короля (і був записаний у так званій реєстр)
ринкові відносини	форма економічних відносин, заснованих на принципі вільної конкуренції суб'єктів господарювання
розкуркулення	політика вилучення земель, майна та виселення з місць проживання заможного селянства у СРСР
Розстріляне відродження	піднесення національної культури в УСРР 1920-х рр., викликане українізацією. Представники відродження були масово винищені у середині 1930-х рр.
романтизм	рух у європейській культурі кінця XVIII – початку XIX ст., що характеризувався захопленням минулим, народним епосом та героїкою
Руїна	традиційна назва періоду національно-визвольної війни по смерті Богдана Хмельницького у 1656 р., характеризувалася внутрішніми чварами та розпадом Гетьманщини на лівобережну та правобережну
русинство	ідеологічний напрямок, що розглядає населення Закарпаття у якості окремого від українців етносу
русифікація	впровадження російської мови в усі сфери життя (як правило, термін застосовується до примусової русифікації іншомовних районів Російської імперії та СРСР)
рух Опору	загальна назва європейських збройних рухів проти нацистської окупації

самвидав	у СРСР 1960-1970-х рр. – нелегальне видання літератури, яка ідеологічно не відповідала радянським критеріям
самостійники	назва політичних сил та партій початку ХХ ст., що виступали за незалежність України (на відміну від більш розповсюдженого гасла автономії українських земель у складі Російської імперії)
санация	«оздоровлення», політичний режим Юзефа Пілсудського та його оточення у Польщі у 1926-1939 рр., пов'язаний зі згортанням демократії, нахилом до авторитаризму та масовим застосуванням політичного насильства
сепаратизм	рух за відділення чи виокремлення певної частини території держави, як правило, через її етнічні або культурно-релігійні відмінності
смерд	прошарок залежного селянства часів Київської Русі
Союз визволення України	організація, утворена в Галичині у 1914 р. з метою проголошення самостійності України в умовах Першої світової війни
ставропігія	право церковної громади вести діяльність незалежно від місцевого єпископа
старшина	вищій прошарок козацтва, що обіймав командні та адміністративні посади
стаханівський рух	один з напрямків так званого соціалістичного змагання, названий на честь шахтаря-рекордсмена О. Стаханова
суверенітет	верховенство влади; у сенсі державного суверенітету – виключне право держави на застосування влади в межах певної території
трудова міграція	переміщення працездатної особи з метою працевлаштування на певний термін
УГА	Українська Галицька Армія, збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки у 1918-1919 рр.

українізація	1) у широкому значенні – впровадження української мови в усі сфери суспільного життя; 2) локальна форма політики «коренізації», що впроваджувалася в УРСР у 1920-х рр.
українофіли	суспільно-політична течія 1870-80-х рр. в Галичині, що орієнтувалася на розвиток національної культури та об'єднання українців в межах єдиної держави
універсал	гетьманський указ
урбанізація	процес росту міст та збільшення частки міського населення в соціальній структурі
УСРР	Українська соціалістична радянська республіка – офіційна назва радянської адміністративно-територіальної одиниці на українських землях у 1919-1937 рр.
феодална роздробленість	процес поступової децентралізації та розпаду ранньофеодалних держав внаслідок слабкості монаршої влади
форсована індустріалізація	на відміну від капіталістичної – індустріалізація за умови державного фінансування, з швидкими темпами та неринковим характером перетворень
фреска	живопис на вологій штукатурці
християнство	одна зі світових монотеїстичних релігій
цех ремісничий	закриті корпоративні спілки ремісників Середньовіччя
шістдесятники	представники літературних та громадських течій, чия діяльність була викликана процесом десталінізації в СРСР
шляхта	привілейований прошарок станового суспільства, наділений правом землеволодіння (спадкового чи служилого)
язичництво	сукупна назва дохристиянських вірувань

ДОДАТОК 2

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВІЗУАЛЬНОГО РОЗПІЗНАВАННЯ: ПЕРСОНАЛІЇ

Матеріали для візуального розпізнавання містять зображення та ключові слова чи події, пов'язані з ним. Матеріали розроблено з урахуванням можливості їх роздруку. В такому випадку рекомендується скласти їх навпіл та використовувати як набір карток.

Василь Костянтин ОСТРОЗЬКИЙ

CONSTANTINUS DUX IN OSTROG
IN TARNOW

Руський магнат, воєвода
Київський (1559-1608)

- Київське воєводство
- «некоронований король Русі»
- Острозький замок
- Острозька академія (слов'яно-греко-латинська академія)
- Острозька Біблія
- повстання Кшиштофа Косинського
- Берестейська унія

Петро КОНАШЕВИЧ- САГАЙДАЧНИЙ

Гетьман Війська
Запорозького
(1616-1622)

- морські походи
запорожців
- битва за Кафу (1616)
- штурм Москви (1618)
- Київське братство
- Йов Борецький
- Хотинська війна
(1621)
- «Жалібний вірш»
Касіяна Саковича

Петро МОГИЛА

Митрополит Київський
(1633-1647)

- Печерський монастир
- Київська друкарня
- Києво-Могилянський
колегіум (1621)
- «Требник»
- «Православне
сповідання віри»

Богдан ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Гетьман Війська
Запорозького
(16481657)

- битви: Жовті Води, Корсунь, Зборів, Берестечко, Батіг, Жванець, Охматів
- договори: Зборівський, Білоцерковський, Березневі статті
- національно-визвольна війна
- Козацька держава

Петро ДОРОШЕНКО

Правобережний гетьман
війська Запорозького
(16651676)

- Руїна
- сердюцьке та компанійське військо
- Андрусівське перемир'я 1667 р.
- Іван Брюховецький
- Османська імперія
- Буцацький мир 1672
- Чигиринські походи

Іван МАЗЕПА

Гетьман Війська
Запорозького
(1687-1709)

- Коломацькі статті
- Азово-Дніпровські походи
- Північна війна
- повстання Семена Палія
- мазепинське бароко
- Батурин
- Полтавська битва

Кирило РОЗУМОВСЬКИЙ

Останній гетьман Війська
Запорозького (1750
1764)

- Єлизавета I
- Російська Академія Наук
- Батурин
- земські, гродські та підкоморні суди

Григорій СКОВОРОДА

Мандрівний філософ та педагог

- Києво-Могилянська академія
- Слобожанщина
- містицизм
- вчення про «три світи» та «сродню працю»
- «Байки Харківські»
- «Всякому городу нарв і права»
- «De Libertate»
- «світ ловив мене...»

Іван КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Поет, драматург,
засновник української
літературної мови

- «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник»
- Полтавський вільний театр
- масонська ложа «Любов до істини»

Тарас ШЕВЧЕНКО

Художник, поет,
громадський діяч

- Кирило-Мефодіївське братство
- заслання
- «Гайдамаки»
- «Кавказ»
- «Сон»
- «І мервим. і живим...»
- «Заповіт»

Микола КОСТОМАРОВ

Історик, громадський діяч

- Харківський університет
- Київський університет
- Кирило-Мефодіївське братство
- «Богдан Хмельницький»
- «Іван Мазепа»

Пантелеймон КУЛІШ

Літератор та публіцист
доби Романтизму

- Кирило-Мефодіївське братство
- «Чорна Рада»
- правопис «кулішівка»
- переклад Біблії українською
- «возз'єднання руських земель»

Маркіян ШАШКЕВИЧ

Літератор, галицький
«будитель»

- Львівська духовна семінарія
- «Руська Трійця»
- «Русалка Дністрова»

Володимир АНТОНОВИЧ

Історик, археолог, діяч
Громадівського руху

- Київський університет
- Київська (Стара) Громада
- Київське товариство старожитностей і мистецтв
- вчитель Грушевського
- Південно-західний відділ Російського географічного товариства

Михайло ДРАГОМАНОВ

Соціолог, публіцист, діяч
Громадівського руху

- Київський університет
- Стара Громада
- Емський указ
- журнал «Громада»

Павло ЧУБИНСЬКИЙ

Етнограф, діяч
Громадівського руху

- Київська (Стара) громада
- «Основа»
- Південно-західне відділення Російського географічного товариства
- «Ще не вмерла Україна»

Ізмаїл ГАСПРИНСЬКИЙ

Вчений просвітник
кримськотатарського
походження, педагог

- Бахчисарайська міська дума
- джадидизм
- пантюркізм
- «Союз мусульман»

Іван ФРАНКО

Поет, публіцист,
громадський діяч

- Наукове товариство ім. Шевченка
- Русько-українська радикальна партія
- Національно-демократична партія
- народовці

Агатангел КРИМСЬКИЙ

Вченийсходознавець,
перекладач

- історико-філологічний відділ Української Академії наук
- секретар АН
- Інституту наукової української мови
- Київський університет

Леся УКРАЇНКА

Поетеса, драматург,
громадський діяч

- гурток «Плеяда»
- фольклористика
- соціал-демократія, рух за права жінок
- драми: «Одержима», «Кассандра», «Бояриня»
- поеми «Лісова пісня», «Давня казка»
- М. Драгоманов, К. Квітка, О. Кобилянська

Михайло ВЕРБИЦЬКИЙ

Композитор,
громадський діяч

- Львівська духовна семінарія
- 1865 – музика до гімну Старої Громади «Ще не вмерла Україна»

Микола ЛИСЕНКО

Композитор,
громадський діяч

- Київський університет
- «Молитва за Україну»
- опери «Тарас Бульба»,
«Наталка Полтавка»

Соломія КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Оперна співачка

- мецо-сопрано
- Львівська
консерваторія
- Львівський оперний
театр
- «найпрекрасніша
Баттерфляй» за
висловом
композитора Д.Пуччіні

Микола МІХНОВСЬКИЙ

Засновник РУП, «батько
українського
націоналізму»

- Братство тарасівців
- Революційна українська партія
- Українська народна партія
- «Самостійна Україна»
- Український генеральний військовий комітет
- заколот «полуботківців»

Андрій ШЕПТИЦЬКИЙ

Митрополит УГКЦ (1901
1944)

- Українська греко-католицька церква
- Галицька митрополія
- Національний музей
- Акт 30 червня
- «праведник миру» - його брат Климентій

Кость ЛЕВИЦЬКИЙ

Голова Державного
Секретаріату ЗУНР (1918)

- Українська національно-демократична партія
- Галицький Сейм
- Головна Українська Рада
- ЗУНР
- Листопадовий чин
- Державний Секретаріат

Дмитро ДОНЦОВ

Публіцист, політичний
діяч, філософ, ідеолог
«інтегрального
націоналізму»

- Союз визволення України
- Партія хліборобів-демократів
- «Літературно-науковий вісник»
- інтегральний націоналізм

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Історик, голова
Центральної ради (1917
1918), академік ВУАН

- «Історія України-Руси»
- Наукове товариство ім. Шевченка
- Українське наукове товариство
- Центральна Рада
- УНР
- Універсали ЦР
- Всеукраїнська Академія Наук

Володимир ВИННИЧЕНКО

Письменник та публіцист,
голова Генерального
Секретаріату УНР (1917
1918), голова Директорії
УНР (1918&1919)

- РУП
- УСДРП
- Генеральний Секретаріат
- Універсали ЦР
- Директорія УНР
- «конкордизм»
- соціалізм

Павло СКОРОПАДСЬКИЙ

Генерамейтенант
російської армії, гетьман
Української держави
(1918)

- 1-й Український корпус
- Вільне козацтво
- гетьманський переворот
- Українська держава
- монархія
- Українська Академія Наук
- Федеративна грамота

Євген ПЕТРУШЕВИЧ

Президент (диктатор)
ЗУНР (1918|1919), член
Директорії УНР (1919)

- ЗУНР
- Українська Національна Рада
- Листопадовий чин
- Акт злуки 22 січня 1919 року
- Директорія УНР
- Українська Галицька Армія

СИМОН ПЕТЛЮРА

Генеральний секретар з
військових справ (1917),
голова Директорії УНР
(1919), Головний отаман
військ УНР

- УСДРП
- Український
генеральний
військовий комітет
- Генеральний
Секретаріат
- Директорія УНР
- «отаманія»
- Варшавський договір

Нестор МАХНО

Анархіст, повстанський
отаман

- «Спілка»
- Револьюційна
повстанська армія
України
- Гуляйполе
- УНР

Володимир ВЕРНАДСЬКИЙ

Російський вчений-
геохімік, перший
президент Української АН
(1918-1919)

- Академія Наук
- Українська держава
- гетьманат
- «ноосфера»

Олександр ДОВЖЕНКО

Режисер, сценарист,
художник, письменник

- ГАРТ
- ВАПЛІТЕ
- Київська кінофабрика
- «Арсенал»
- «Звенигора»
- «Земля»
- «Україна у вогні»
- «Зачарована Десна»
- відлига

Євген КОНОВАЛЕЦЬ

Командувач УСС (1918-1919), комендант УВО (1920-1929), голова ОУН (1929-1938)

- УНР
- Корпус січових Стрільців
- Директорія УНР
- Українська військова організація
- Організація українських націоналістів

Августин ВОЛОШИН

Президент Карпатської України (1938-1939), священник

- народно-християнська партія
- Мюнхенська змова
- Підкарпатська Русь
- Карпатська Січ

Степан БАНДЕРА

Голова ОУН (1940-1959)

- ОУН-Революційна
- інтегральний націоналізм
- атентат
- Акт 30 червня
- в'язень Заксенхаузену
- Мюнхенське вбивство

Роман ШУХЕВИЧ

Член ОУН, командувач
УПА (1944-1950)

- ОУН
- Карпатська Січ
- «Нахтігаль»
- Акт 30 червня
- Українська Головна
Визвольна Рада
- УПА

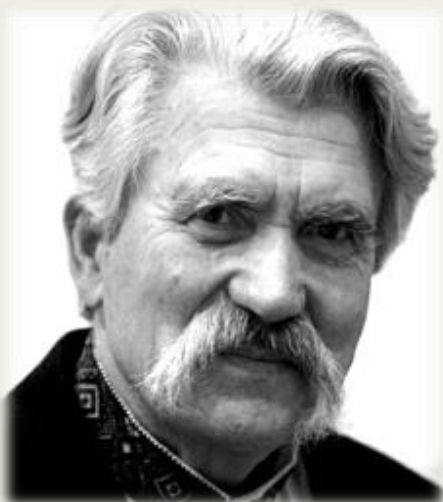
Йосип СЛІПІЙ

Кардинал, предстоятель
УГКЦ (1963-1984),
політв'язень

- Українська греко-католицька церква
- Наукове товариство ім. Шевченка
- Акт 30 червня
- Львівський собор
- Український католицький університет

Левко ЛУК'ЯНЕНКО

Дисидент, політв'язень,
правозахисник

- Українська робітничо-селянська спілка
- Українська гельсінська група
- Народний Рух України
- Українська республіканська партія
- Акт проголошення незалежності України

Василь СТУС

Поет-шістдесятник,
дисидент, правозахисник,
політв'язень

- Українська гельсінська група
- виступ в кінотеатрі «Жовтень»

Василь СИМОНЕНКО

Поет-шістдесятник

- «Лебеді материнства»
- «Ти знаєш, що ти – людина?»

Іван ДЗЮБА

Літературний критик,
дисидент

- «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- Народний Рух України
- Комітет Національної премії України ім. Тараса Шевченка
- Група «Першого грудня»

Петро ГРИГОРЕНКО

Генералмайор
Радянської армії,
дисидент, політв'язень

- правозахисний рух
- репатріація кримських татар
- каральна психіатрія
- Українська гельсінська група

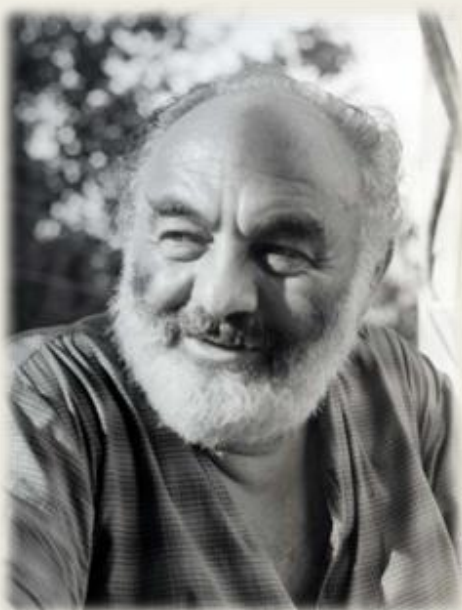
В'ячеслав ЧОРНОВІЛ

Журналіст, дисидент,
політв'язень

- Клуб творчої молоді
- «Український вісник»
- Українська гельсінська група
- «зеківський генерал»
- Народний Рух України

Сергій ПАРАДЖАНОВ

Режисер та сценарист
доби «українського
поетичного кіно»

- студія ім. Довженка
- «Тіні забутих предків»
- «Лебедине озеро.
Зона»

Іван МИКОЛАЙЧУК

Актор та режисер доби
«українського поетичного
кіно»

- «Тіні забутих предків»
- «Білий птах з чорною ознакою»
- «Пропала грамота»
- «Вавилон ХХ»

Олесь ГОНЧАР

Письменник, голова
Спілки письменників
УРСР, член ЦК КПУ

- «Прапороносці»
- «Собор»

Леонід КРАВЧУК

Перший Президент
України (1991-1994),
другий секретар ЦК КПУ,
голова ВР (1990)

- Верховна Рада
- путч ГКЧП
- Акт проголошення незалежності України
- референдум 1 грудня 1991 року
- Біловезькі угоди
- Масандрівські угоди

Леонід КУЧМА

Другий Президент
України (1994-2004),
прем'єрміністр (1992-
1993)

- Будапештський меморандум 1994 р.
- Конституція 1996 р.
- референдум 2000 р.
- олігархія
- багатовекторність
- касетний скандал
- «Україна без Кучми»
- Помаранчева революція

Віктор ЮЩЕНКО

Третій Президент України
(2005-2010), прем'єр
міністр (1999-2000)

- Національний банк України
- «Україна без Кучми»
- «Наша Україна»
- Помаранчева революція
- євроінтеграція
- Світова організація торгівлі

Любомир ГУЗАР

Кардинал, предстоятель
УГКЦ (2001-2011)

- Українська греко-католицька церква
- група «Першого грудня»

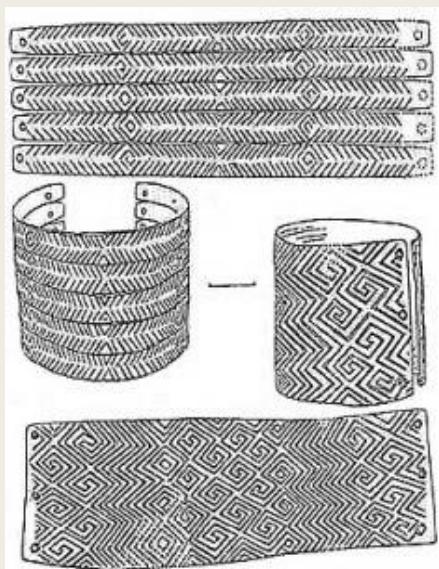
Петро ПОРОШЕНКО

П'ятий Президент України (2014-2019)

- Помаранчева революція
- Революція гідності
- Асоціація з ЄС
- Антитерористична операція / Операція об'єднаних сил
- безвізовий режим з ЄС
- томос (автокефалія) для Православної церкви України

ДОДАТОК 3
МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВІЗУАЛЬНОГО РОЗПІЗНАВАННЯ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ

**Браслет з Мізинської
стоянки**

- *первісне суспільство*
- *пізній палеоліт*
- *перший відомий зразок меандру (безкінечного орнаменту)*

Кераміка Трипільської культури

- первісне суспільство
- доба міді-бронзи
- спіраль – СИМВОЛ Сонця

Золотий гребінь з кургану Солоха (V ст. до н.е.)

- Скіфія
- рання залізна доба
- робота грецьких майстрів
- «скіфське золото»

Золота пектораль з Товстої Могили (IV ст. до н.е.)

- *рання залізна доба*
- *Скіфія*
- *робота грецьких майстрів*
- *нашийна прикраса*
- *«скіфське золото»*

Херсонес Таврійський (V ст. до н.е.)

- *рання залізна доба*
- *грецька колонізація*
- *сучасний Севастополь (у руських літописах – Корсунь)*
- *храм, перебудований з язичницької базилики*

Збруцький ідол (X ст.)

- язичництво давніх слов'ян
- ідол бога Світовида
- р. Збруч (Тернопільська обл.)
- зараз у Кракові

Софійський собор (1037)

- Київ
- Ярослав Мудрий
- перемога над печенігами
- візантійсько-романський стиль, перебудований у стилі бароко
- Петро Могила
- Іван Мазепа

Спасо- Преображенський собор (1030)

- Чернігів
- Київська Русь
- Мстислав
Володимирович
почав, Святослав
Ярославич завершив

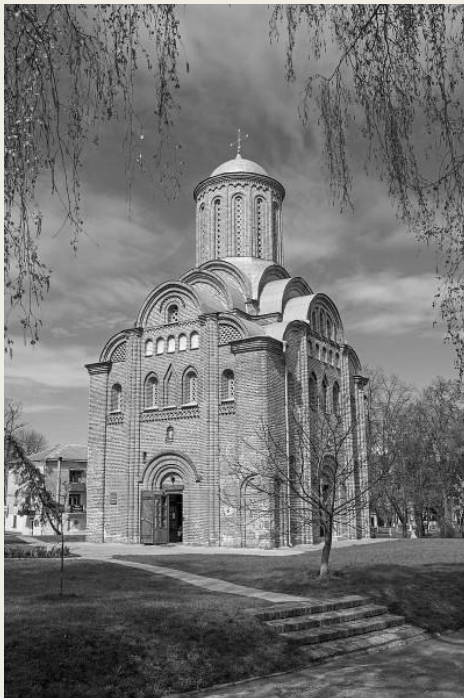
Успенський собор Києво-Печерської Лаври (1073-1078)

- закладено у 1073,
перебудовано у XVIII
ст.
- підірвано у 1941
- Ярославичи;
- романо-візантійський
стиль, перебудова -
бароко

Михайлівський Золотоверхий собор (XII ст)

- Святополк Ізяславович (онук Ярослава Мудрого)
- підірвано у 1937
- зацілили оригінальні мозаїки та фрески

П'ятницька церква у Чернівці (XII-XIII ст)

- перебудована при Мазепі;
- «Слово о полку Ігоревім»?

Вишгородська ікона Богородиці (XII ст)

- Мстислав Великий
- візантійський стиль
- майстер Аліпій?
- вивезена Андрієм
Боголюбським до
Володимира

Свенська ікона Богородиці (XIII ст)

- Антоній та Феодосій
Печерські –
засновники Лаври

Мозаїки Софійського собору (XI ст)

■ Богоматір Оранта
(Захисниця)

■ Христос Пантократор
(Вседержитель)

Мініатюра Остромирова Євангелія «Євангеліст Лука» (XI ст)

■ мініатюра –
рукописна книжкова
ілюстрація

■ Остромирове
Євангеліє –
найдавніша з відомих
книг Русі

Мініатюра Ізборника «Родина князя Святослава Ярославича»(1073)

- мініатюра –
рукописна книжкова
ілюстрація
- єдине оригінальне
портретне зображення
часів Русі

Успенський собор у Володимирі (1160)

- роздробленість
- збудовано Андрієм
Боголюбським

**Церква Святого
Пантелеймона у
Галичі
(XII ст)**

- *роздробленість*
- *західноєвропейський
романський стиль*

**Холмська ікона
Богородиці
(XIII ст.)**

- *роздробленість*
- *Данило Галицький*
- *написано у Києві*

Дорогобузька ікона Богородиці (XII ст.)

- роздробленість
- Волинська школа іконопису

Вірменський собор у Львові (1363)

- поєднання вірменської та візантійської архітектури, елементи готики
- центр Вірменської церкви Русі та Валахії

Костел Святого Варфоломія у Дрогобичі (1392)

- класична готика
- заснований
Владиславом II Ягайло
- неодноразово
руйнувався татарами

Луцький замок (XIV – XV ст.)

- Волинь;
- вежа Любарта;
- З'їзд європейських
монархів 1429 р. –
питання про
коронацію Вітовта
- центр Волинського
воєводства
- повстання Наливайка

Кам'янецьПодільська фортеця (XIV - XVI ст.)

- Подільське воєводство
- класична «готична» фортеця;
- 1672-1699 - турки
- Юрій Хмельницький
- Устим Кармалюк

Хотинська фортеця (XIII- XVI ст.)

- Галицьке князівство, Молдовське князівство, Османська імперія, Річ Посполита
- Хотинська війна 1621
- Петро Сагайдачний

Покровська оборонна церква у Сутківцях (1476)

- найдавніша церква Покрова Богородиці в Україні
- оборона від нападів татар по Кучманському шляху
- перебудована з фортеці

Замок Паланок у Мукачеві (XV - XVII ст.)

- Закарпаття
- перебував у складі: Литви, Угорщини, Семиграддя, Трансільванії, Австрії, Чехословаччини, Карпатської України, Угорщини, УРСР

Генуезька фортеця у Судаку (Крим) (XIV – XV ст.)

- *Крим*
- *Візантія, венеціанці, генуезці, турки*
- *класична середньовічна фортеця*

Бахчисарайський заповідник (XVI - XVIII ст.)

- *Кримське ханство;*
- *Ханський палац*
- *резиденція Гераїв*

Ікона Святого Юрія
Зміборця з села
Станилів
(XIV ст.)

- єдина ікона з Святим Юрієм на чорному коні

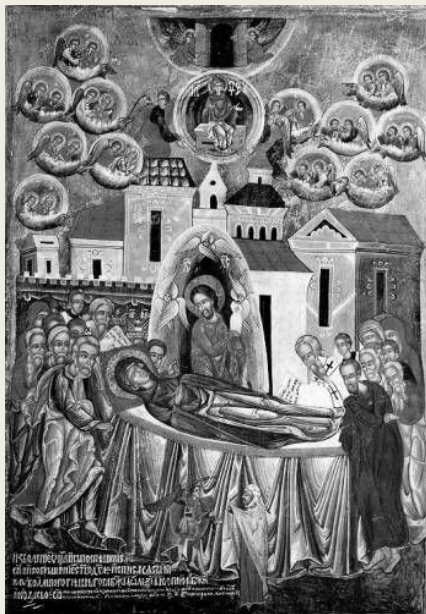
Ікона Богородиці з
пророками з церкви
села Підгородиці
(XV - XVI ст.)

- одна з найдавніших пам'яток місцевого українського іконопису;
- візантійський стиль

**Церква Зішестя
СвятогоДуха у селі
Потелич
(1502)**

- *дерев'яна церковна
архітектура Галичини
та Карпат*

**Ікона Успіння
Богородиці Олексія
Горошковича
(1547)**

- *перша українська
ікона з підписом
майстра*

**Мініатюра
Пересопницького
Євангелія
(1556-1561)**

- *рукописне
Пересопницьке
Євангеліє – перший
переклад Біблії
староукраїнською
мовою*

**Острозький замок
(XV - XVI ст.)**

- *Круглавежа*
- *князі Костянтин та
Василь Острозькі*

Ансамбль площі Ринок у Львові (XV - XVII ст.)

- готична та барокова
забудова
- типова площа
середньовічного міста
з ратушою та ринком

Чорна кам'яниця у Львові (XVI ст.)

- кам'яне житлове
будівництво –
«кам'яниця»
- поєднання готичних та
ренесансних стилів
- одна з перших аптек
Львова

Будинок Корнякта (1580)

- або «Королівська кам'яниця»
- Костянтин Корнякт – львівський купець-грек
- ренесансний стиль
- «Італійський дворик»

Гравюра «Євангеліст Лука» з «Апостола» (1574)

- «Апостол» Івана Федорова – перша друкована книга на території України
- техніка гравюри

Ансамбль Львівського Успенського братства (XVI - XVII ст.)

- вежа Корнякта
- Успенський собор
- каплиця Трьох святих
- типографія братства
- пам'ятник Івану Федорову

Каплиця Боїмів Львівського кафедрального собору (XVII ст.)

- пізній Ренесанс з елементами ман'єризму
- усипальниця угорських купців Боїмів

Портрет Петра
Сагайдачного з книги
«Жалібний вірш»
(1622)

- автор «Вірша» - Касіян Сакович
- гравюра

Підгорецький замок
(1635-1640)

- пізній Ренесанс
- бастіонні укріплення
- італійський архітектор
Адреа дель Аква
- власники – магнати
Конєцпольські

Ілїнська церква у Суботіві (1656)

- родова церква Хмельницьких
- оборонна сільська церква
- місце поховання Богдана Хмельницького (знищене?)

Портрет Богдана Хмельницького авторства Вільгельма Гондіуса (1649)

- гравюра
- Зборівський договір
- король Ян-Казимір

Троїцький собор Троїцько-Мінського монастиря (1679-1689)

- Чернігів
- козацька держава
- Іван Мазепа
- козацьке бароко

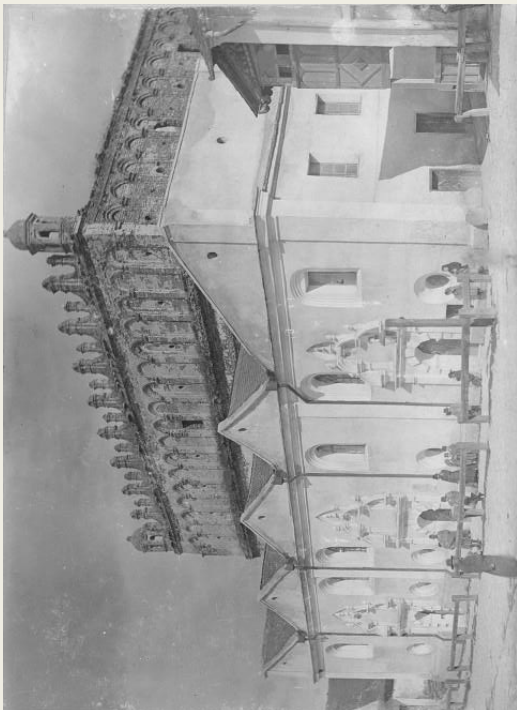
Покровський собор у Харкові (1689)

- бароко, поєднане з традиціями дерев'яної архітектури;
- Слобожанщина
- Харківська фортеця

**Ікона «Покрова
Богородиці» з
портретом
Хмельницького
(поч. XVIIIст.)**

- Покрова (14 жовтня) – традиційне свято козацтва
- портрети Богдана Хмельницького, царя Олексія Романова, єпископа Лазаря Барановича

**Оборонна синагога у
Жовкві
(1692-1698)**

- оборонна архітектура
- поєднання Ренесансу та раннього бароко
- елемент міської фортеці

**Георгіївська церква
Видубицького
монастиря
(1696-1701)**

- *Київ;*
- *козацьке бароко*
- *Іван Мазепа*
- *Данило Апостол*

**Преображенська
церква у с. Великі
Сорочинці
(1732)**

- *козацьке бароко*
- *Данило Апостол*

**Ікона Йова
Кондзелевича
«Вознесіння
Христове»
(XVIIIст.)**

- церква Здвиження
монастиря Скит
Манявський –
«Богородчанський
іконостас»
- поєднання
візантійської та
ренесансної традиції

**Гравюра «Іван
Мазепа серед своїх
добрих справ»
(1706)**

- автор Іван Мигура
- герб Мазеп та
відремонтовані ним
храми
- гравюра-мідьорит
(велике зображення
на міді)
- панегірик
(прославляння)

Собор Святого Юра (17441762)

- Львів
- Українська Греко-Католицька церква
- скульптури Івана Пінзеля
- Світова спадщина ЮНЕСКО

Андріївська церква у Києві (1747157)

- італійське бароко
- архітектор італієць Б.Растремі
- Андріївський узвіз
- зараз – представництво Вселенського патріарха в Україні

Ратуша у мБучач (1751)

- класичне бароко
- скульптури Івана Пінзеля

Покровська церква у Києві (1766)

- бароко
- Київський Поділ
- архітектор Іван Григорович Барський

Троїцький собор у Новомосковську (1755-1780)

- Новомосковськ –
Стара Самар, центр
Самарської паланки
Війська Запорозького
- архітектор Яків
Погребняк
- повністю дерев'яна
споруда
- Олесь Гончар «Собор»

Успенський собор Почаївської лаври (1771-1783)

- пізнє бароко
- збудовано коштом
магнатів Потоцьких
- Українська греко-
католицька церква

Палац Розумовського у Батурині (1799-1803)

- *Кирило Розумовський*
- *класицизм*
- *архітектор Чарльз Камерон (шотландець)*

Скульптура Св Юрія Змієборця (1770ті)

- *Львів*
- *собор Святого Юра*
- *Іван Пінзель*

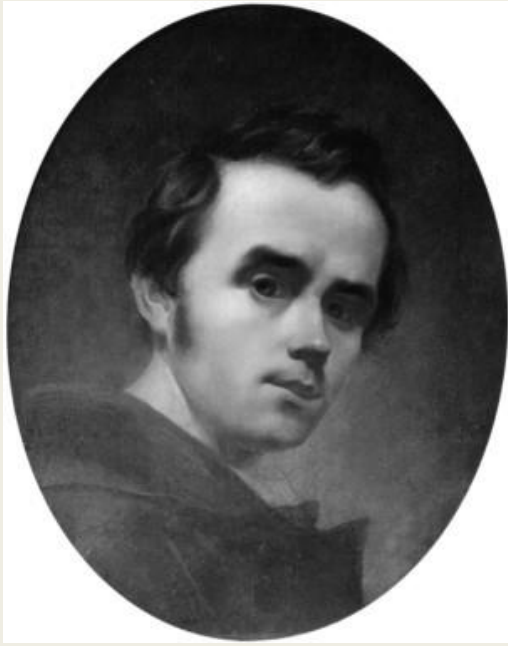
Будівля Київського університету (1837-1843)

- «червоний корпус»
- класицизм
- архітектор В. Беретті
- Микола I

Василь Тропінін «Дівчина з Поділля» (різні варіанти до 1823)

- класицизм у живописі
- портрет

Тарас Шевченко
«Автопортрет»
(1840)

Тарас Шевченко
«Катерина»
(1842)

- *авторська ілюстрація до однойменної поеми*

Тарас Шевченко «Живописна Україна» (1858)

- офорт (гравюра на обробленому кислотою металі);
- альбом видів України та картин на історичну тематику;
- всього видано лише 6 офортів

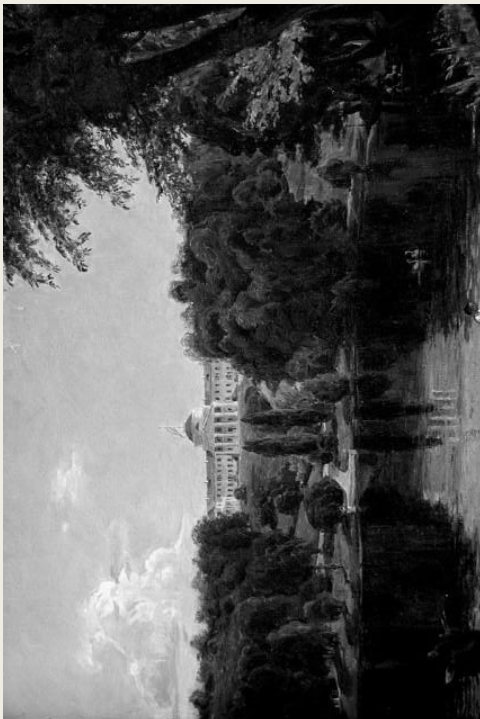
Пам'ятник князю Володимиру (1853)

- перший скульптурний пам'ятник Києва
- мав початково розташовуватися навпроти Червоного корпусу університету
- автори - О.Тон, П.Клодт, В.Демут-Малиновський

Пам'ятник Рішельє (1828)

- Одеса
- Арман де Рішельє. один з перших мерів Одеси
- скульптор Іван Мартос
- античний стиль

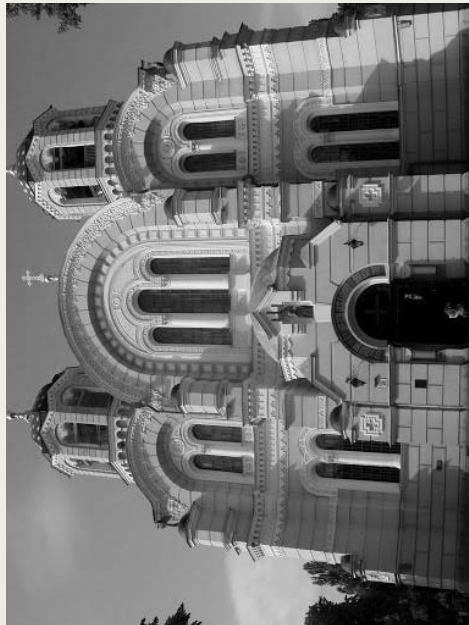
Василь Штернберг «Садиба Тарновського у Качанівці» (1837)

- пейзаж
- В.Тарновский – поміщик, колекціонер та меценат
- Т.Шевченко, М.Гоголь

Резиденція митрополита Буковинського у Чернівцях (1864-1882)

- сучасна будівля Чернівецького університету
- архітектор чех Й.Главка
- цегла та каміння
- еkleктика (змішання стилів)

Володимирський собор у Києві (1862-1896)

- архітектор О.Беретті
- неовізантійський стиль
- розпис – Васнецов, Врубель, Пимоненко

Оперний театр в Одесі (1884-1887)

- *архітектори австрійці
Фельнер і Гельмер*
- *стиль «Віденське
бароко»*

Будинок з химерами (1901-1903)

- *архітектор
В.Городецький*
- *неоготика*
- *«реклама» бетону від
заводу Городецького*
- *у відомстві
Адміністрації
Президента України*

Будинок Полтавського земства (1903-1908)

- український модерн
- архітектор
В.Кричевський
- розпис М.Самокіша
- зараз – Полтавський
краєзнавчий музей

Будинок страхового товариства «Дністер» (1905-1906)

- Львів
- стиль «сецесія»
(австрійський модерн)

Пам'ятник Богдану Хмельницькому (1888)

- *Київ, Софійська площа*
- *скульптор М.Мікешин*
- *сильно відрізняється від початкового проекту*

Микола Пимоненко «Святочне Ворожіння» (1888)

- *Пимоненко – реаліст та майстер побутового жанру*

**Сергій
Васильківський
«Козаки в степу»
(1890)**

- *Васильківський – пейзажист та баталіст*
- *панорамний пейзаж*

**Ілля Рєпін
«Запорожці пишуть
листа турецькому
султанові»
(1880-1891)**

- *частина персонажів малювалася з відомих сучасників (Яворницький, Тарновський)*

Іван Труш
«Портрет Лесі
Українки»
(1900)

- Труш – галицький портретист та пейзажист
- виконано на замовлення НТШ
- стиль «кінець століття» («фен де сьєкль»)

Олександр Мурашко
«Дівчина у червоному
капелюсі»
(1902-1903)

- Мурашко – імпресіоніст, співзасновник Української академії мистецтв (1917)

Пам'ятник Т.Г. Шевченко у Ромнах (1918)

- перший монументальний пам'ятник Шевченку в Україні
- скульптор І.Кавалерідзе (кубіст, але цей пам'ятник є реалістичним)

Григорій Нарбут «Еней та його військо» (1919)

- Українська Академія Мистецтв
- Нарбут – графік, автор дизайну гербу та грошей УНР

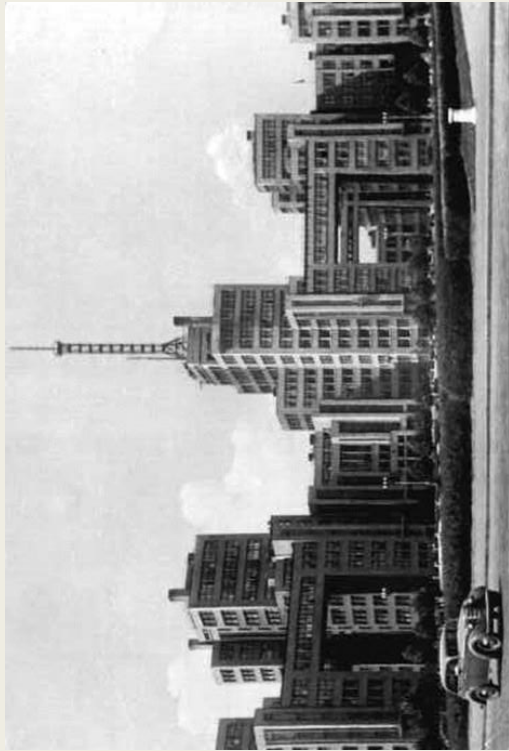
Василь Касян
«Гуцул із квіткою»
«Карпатська мати»
(1923)

- *Касіан – художник-реаліст, один з засновників українського соцреалізму*
- *естап (паперовий відбиток з гравюри)*
- *літографія (гравюра по каменю)*

Федір Кричевський
«Життя» («Любов.
Сім'я. Повернення»)
(1927)

- *Кричевський – модерніст (ар нуово)*
- *Перша світова війна*
- *триптих (три сюжетно пов'язані картини)*

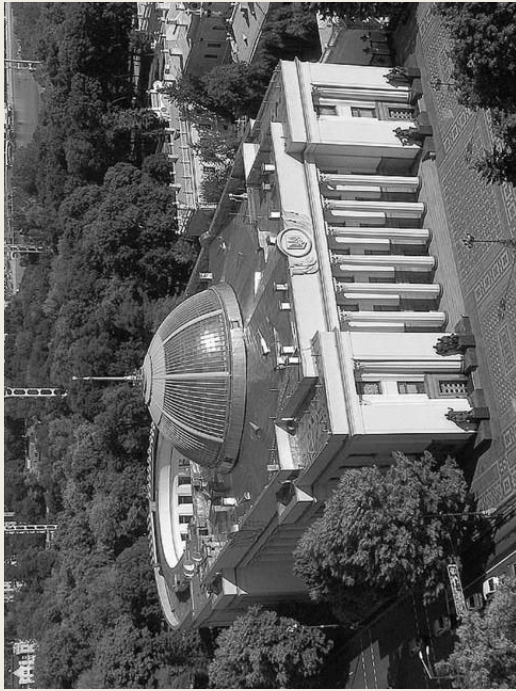
Будинок Держпрому (1925-1928)

- Харків, площа Свободи
- стиль **конструктивізм**
- будинок уряду УСРР
- перша радянська «висотка»

Микола Самокиш «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем» (1931)

- батальне полотно
- Українська Академія Мистецтв

Будівля Верховної Ради (1936-1939)

- *Київ*
- *перенос столиці УСРР з Харкова до Києва*
- *архітектор В.Заболотний*
- *стиль класицизму*

Тетяна Яблонська «Хліб» (1949)

- *соціалістичний реалізм*

Катерина Білокур
«Хата в Богданівці»
(1955)

- стиль «наївне мистецтво» з елементами традиційного українського розпису
- основний елемент творчості Білокур - квіти

Марія Приймаченко
«Гороховий звір»
(1971)

- «наївне мистецтво» (народний примітивізм)
- стилем Приймаченко захоплювався Пікассо

Пам'ятник засновникам Києва (1982)

- скульптор *В.Бородай*
- стиль соцреалізму
- бетон з мідним покриттям
- «Кий, Щек, Хорив та сестра їх Либідь»

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Базова література:

1. Власов В. С. Історія України: 7 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. Київ : Генеза, 2005. 280 с.
2. Власов В. С. Історія України: 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. Київ : Генеза, 2008. 304 с.
3. Гісем О., Мартинюк О. Історія України. 7 клас / О. Гісем, О. Мартинюк. Київ : Ранок, 2020. 144 с.
4. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: 8 клас / О. Гісем, О. Мартинюк. Київ : Ранок, 2018. 272 с.
5. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: 9 клас / О. Гісем, О. Мартинюк. Київ : Ранок, 2018. 288 с.
6. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: рівень стандарту. 10 клас / О. Гісем, О. Мартинюк. Київ : Ранок, 2018. 240 с.
7. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: рівень стандарту. 11 клас / О. Гісем, О. Мартинюк. Київ : Ранок, 2019. 288 с.
8. Турченко Ф. Г. Історія України: 9 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. Київ : Генеза, 2009. 349 с.
9. Турченко Ф. Г. Новітня історія України: 1914-1939: 10 клас / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003. 352 с.
10. Турченко Ф. Г. Новітня історія України: 1939-2001: 11 клас / Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Київ : Генеза, 2001. 384 с.

Допоміжна література:

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. : навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
2. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес: Киев – Черновці : Книги – ХХІ, 2008. 1100 с.
3. Історія України. Хрестоматія : Навчальний посібник / Упоряд. В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай.– 2-ге вид. Київ : Вища школа, 2005. 415 с.
4. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Фоліо, 2016. 496 с.

Навчальне видання

**Історія України:
навчальний посібник для абітурієнтів**

Автори:

Сусликов В'ячеслав Євгенійович

*кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ДонДУВС*

Суюсанов Лут Ікрамович

*кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін ДонДУВС*